

RAAP-RAPPORT 3040

Tussen stad en land, tussen Maas en Waal

Gemeente Wijchen

Een cultuurhistorische inventarisatie (actualisatie)

Archeologisch Adviesbureau

8500 voor Chr.

3750 voor Chr.

2200 voor Chr.

700 voor Chr.

150 na Chr.

320 na Chr.

250 na Chr.

1650 na Chr.

CULTUURHISTORIE

Archeologisch Adviesbureau

Van Meijel adviseurs in cultuurhistorie

E L S B E T
s t e d e b o u w k u n d i g e

RAAP-RAPPORT 3040

Tussen stad en land, tussen Maas en Waal

Gemeente Wijchen

Een cultuurhistorische inventarisatie (actualisatie)

L.J. Keunen, L.M.P. van Meijel, E.M. Bet & S. van der Veen

Colofon

Opdrachtgever: gemeente Wijchen

Titel: Tussen stad en land, tussen Maas en Waal, gemeente Wijchen: een cultuurhistorische inventarisatie (actualisatie)

Status: eindversie

Datum: september 2015

Auteurs: ir. L.J. Keunen, drs. L.M.P. van Meijel, ir. E.M. Bet & S. van der Veen MA

Projectcode: WYCU5

Bestandsnaam: RA3040_WYCU5.indd

Projectleider: ir. L.J. Keunen

Projectmedewerkers: drs. L.M.P. van Meijel, ir. E.M. Bet & S. van der Veen MA

ARCHIS-vondstmeldingsnummers: niet van toepassing

ARCHIS-waarnemingsnummers: niet van toepassing

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: niet van toepassing

Autorisatie: dr. N.W. Willemse

Bevoegd gezag: gemeente Wijchen

ISSN: 0925-6229

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.

Leeuwendeldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500

telefax: 0294-491 519

E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2015

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In opdracht van de gemeente Wijchen heeft RAAP Archeologisch Adviesbureau een actualisatie van de cultuurhistorische inventarisatie van de gemeente Wijchen uitgevoerd. Dit heeft geresulteerd in twee kaarten (schaal 1:12.500).

Kaartbijlage 1 is de weerslag van een inventarisatie van de cultuurlandschappen, landschapselementen en bouwkunst.

Kaartbijlage 2 visualiseert de structuurdragers van het stedelijk gebied.

Voor de waardering verwijzen we naar bijlage 4 van de beleidsnota cultuurhistorie 'Samen in verscheidenheid', die samen met de gemeenten Heumen, Beuningen en Druten is opgesteld.

De methodiek achter de kaarten wordt toegelicht in hoofdstuk 2. In hoofdstuk 3 worden de kaarten inhoudelijk besproken. In hoofdstuk 4 formuleren we inspirerende adviezen voor de omgang met de verschillende typen erfgoed.

De cultuurhistorische inventarisatiekaarten vormen de inhoudelijke onderleggers voor het cultuurhistorisch beleid van de gemeente Wijchen.

RAAP-rapport 3040

Tussen stad en land, tussen Maas en Waal, gemeente Wijchen
Een cultuurhistorische inventarisatie (actualisatie)

Inhoud

Samenvatting	5
1 Inleiding	9
1.1 Kader	9
1.2 Onderzoeksgebied	11
1.3 Onderzoeksopzet en taakverdeling	12
1.4 Dankwoord	12
2 Methoden en bronnen	13
2.1 Algemene uitgangspunten	13
2.2 Cultuurlandschappen	13
2.3 Landschapselementen	17
2.4 Bouwkunst en stedenbouw	18
3 Toelichting op de inventarisatie	21
3.1 Cultuurlandschappen	21
3.2 Landschapselementen	38
3.3 Bouwkunst en stedenbouw	50
4 Advisering	57
4.1 Adviezen voor cultuurlandschappen; gewenste ontwikkelingsrichtingen	57
4.2 Adviezen voor landschapselementen	70
4.3 Adviezen voor historische bouwkunst en stedenbouw	74
4.4 Wenken	78
Literatuur	85
Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen	87

RAAP-rapport 3040

Tussen stad en land, tussen Maas en Waal, gemeente Wijchen
Een cultuurhistorische inventarisatie (actualisatie)

1 Inleiding

1.1 Kader

Zorg voor en zorgen om het erfgoed in de gemeente Wijchen zijn niet nieuw. Veelvuldig werd er in de 20e eeuw, bij tijd en wijle tegen de stroom in, geijverd voor het behoud van archeologische resten, historische cultuurlandschappen en waardevolle gebouwen. Een belangrijk verschil met de situatie destijds is dat de omgang met cultureel erfgoed tegenwoordig veel meer in de samenleving en de beleidsvorming is ingebed waardoor de zorg voor cultureel erfgoed professioneler en veel minder vrijblijvend is dan voorheen. Het is niet toevallig, gezien de ontwikkelingen van de afgelopen decennia, dat vanaf januari 2012 rekening dient te worden gehouden met cultuurhistorische (lees: cultuurlandschappelijke, stedenbouwkundige en bouwhistorische) waarden in bestemmingsplannen. Daarmee krijgen cultuurhistorische waarden een volwaardige plek binnen de ruimtelijke ordening. Eerder had archeologie al zijn wettelijke en planologische vertaling gekregen en konden historisch-bouwkundige waarden via de monumenten- of Erfgoedverordening worden geborgd.

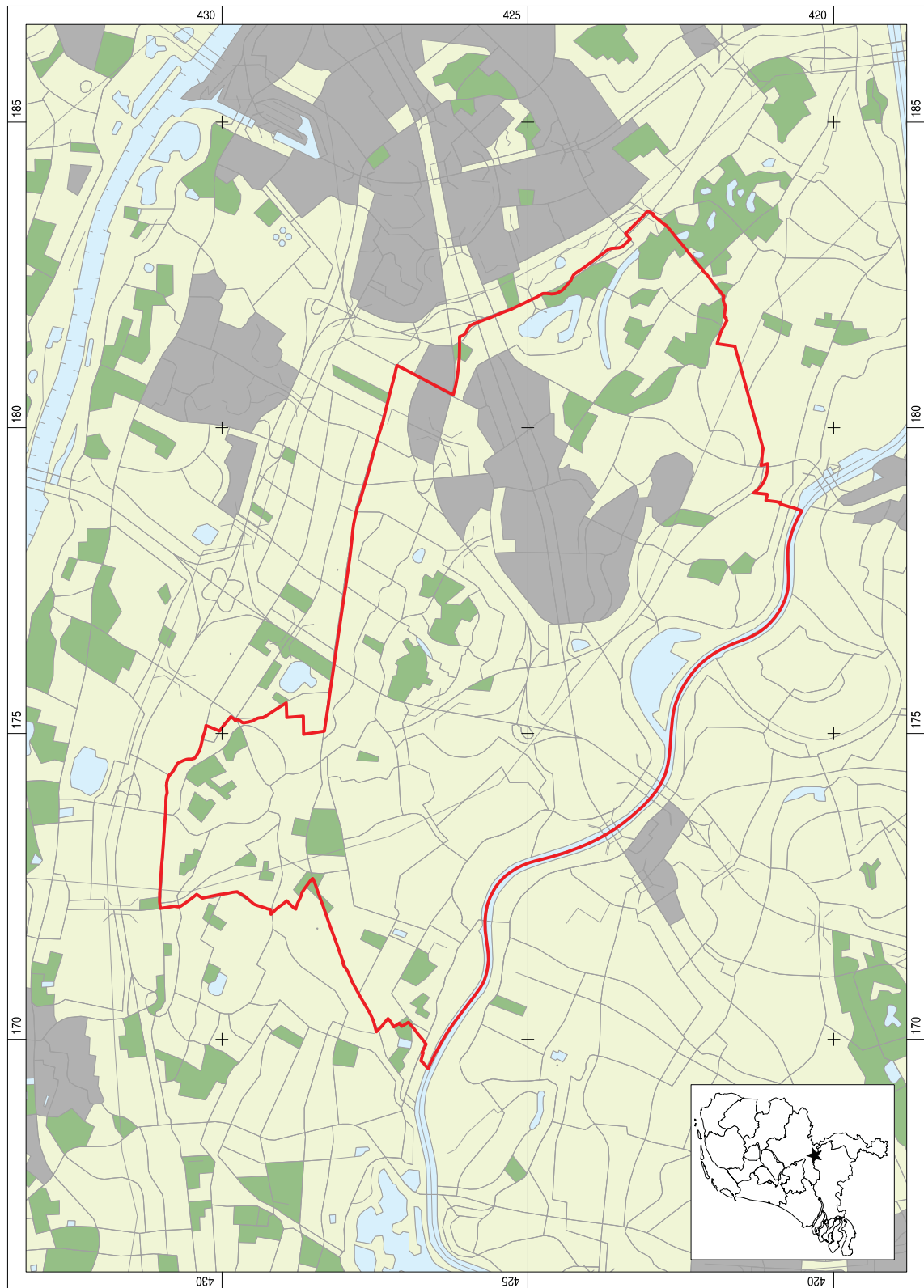
In opdracht van de gemeente Wijchen hebben RAAP Archeologisch Adviesbureau, Van Meijel Adviseurs in Cultuurhistorie en Els Bet Stedebouwkundige een (actualisatie van de) cultuurhistorische inventarisatie van de gemeente Wijchen uitgevoerd. Dit heeft geresulteerd in twee kaarten (schaal 1:12.500). Kaartbijlage 1 is de weerslag van een inventarisatie van de cultuurlandschappen, landschapselementen en bouwkunst. Kaartbijlage 2 visualiseert de structuurdragers van het stedelijk gebied. De cultuurhistorische waardenkaart vormt de inhoudelijke onderlegger voor het cultuurhistorisch beleid van de gemeente Wijchen.

Dit rapport is een geactualiseerde versie van de oorspronkelijke cultuurhistorische waardenkaart uit 2013 (RAAP-rapport 2403). Een geactualiseerde waardering van het aanwezige erfgoed maakt onderdeel uit van de beleidsnota cultuurhistorie 'Samen in verscheidenheid' en is in die nota als bijlage 4 en kaartbijlage 1 opgenomen.

De inventarisatie in dit rapport dient daarom in samenhang met de waardering en het beleid uit de beleidsnota 'Samen in verscheidenheid' gelezen te worden.

RAAP-rapport 3040

Tussen stad en land, tussen Maas en Waal, gemeente Wijchen
Een cultuurhistorische inventarisatie (actualisatie)

Figuur 1. Ligging van het onderzoeksgebied (inzet: locatie in Nederland).

1.2 Onderzoeksgebied

De gemeente Wijchen (figuur 1) ligt in het Midden-Nederlandse rivierengebied tussen de Maas en de Waal, in de regio die bekend staat als het Land van Maas en Waal. In totaal wonen er 40.870 inwoners in de gemeente.¹ De huidige gemeente heeft een oppervlakte van 69,58 km² en is ontstaan uit een groot aantal kleinere gemeenten.

In 1810 werden onder de Franse overheersing de gemeenten Wijchen, Niftrik, Batenburg, Bergharen en Hernen en Leur ingesteld ter vervanging van de vroegere rechtsgebieden. Per 1 januari 1818 vond de eerste samenvoeging plaats: Wijchen en Niftrik gingen op in de nieuwe gemeente Wijchen; Bergharen en Hernen en Leur in de nieuwe gemeente Bergharen. Die situatie bleef tot 1 juli 1980 bestaan. Op die dag werd de gemeente Overasselt opgedeeld, waardoor Balgoij (tot 1923 onderdeel van de gemeente Balgoij en Keent en sinds 1958 gescheiden van Keent; zie kader) bij Wijchen werd gevoegd. Per 1 januari 1984 fuseerden de overgebleven drie gemeenten Wijchen, Bergharen en Batenburg tot de nieuwe gemeente Wijchen, zoals die nu nog bestaat.²

Wijchen kent acht dorpen en een stadje, te weten (naar omvang) Wijchen, Woezik,³ Alverna, Bergharen, Hernen, Balgoij, Batenburg, Niftrik en Leur. Wijchen is hiervan veruit de grootste; 81% van de inwoners van de totale gemeente woont in deze kern. Alleen Woezik, Alverna en Bergharen hebben

Bij de burens gevoegd: Keent

In 1938 werden Balgoij en Keent, na meer dan zeven eeuwen 'broederschap', ruimtelijk door een rivier van elkaar gescheiden. Keent ligt op een oeverwal in een bocht van de Maas en bestond uit diverse boerderijen, voornamelijk gegroepeerd rond de T-splitsing van de Kapelstraat en Oude Maasweg, langs de buitenranden van de oeverwal (in de nabijheid van de dijk) en langs de Hoogveldseweg. In de 15e eeuw werd hier een kapel gesticht, die gewijd was aan de heilige Antonius. Op bevel van de Duitse bezetter werd de kapel, die sinds 1920 in bezit was van de Provinciale Gelderse Archeologische Commissie, in 1944 afgebroken. Te Keent staan nog diverse boerderijen uit de 18e en 19e eeuw (Schulte, 1982). Rond de oeverwal lag een brede zone met uiterwaarden.

De wijde bocht van de Maas werd volgens een nieuw tracé, direct ten zuiden van Balgoij, afgesneden. De oude arm om Keent werd vervolgens drooggelegd en opgevuld, maar is inmiddels in het kader van rivierverruimingsmaatregelen en natuurontwikkeling weer deels watervoerend.

Pas in 1958 werden Keent en Balgoij niet alleen ruimtelijk maar ook ambtelijk gescheiden. Balgoij bleef (althans tot 1980) deel uitmaken van de gemeente Overasselt, terwijl Keent bij de gemeente Ravenstein werd gevoegd, waar het na de rivierverlegging geografisch deel van uitmaakte. Daarmee was Keent niet langer Gelders, maar Brabants. Ravenstein ging in 2003 inclusief Keent op in de gemeente Oss. Bijzonder in Keent is een vooroorlogs militair vliegveld, dat in de Tweede Wereldoorlog voor de bezetter een ondersteunende functie had voor Volkel. Het vliegveld bestond overigens nooit uit meer dan een strook (verhard) grasland.

¹ Stand per 31 maart 2015 (Centraal Bureau voor de Statistiek)

² Van vijfendertig naar acht; een overzicht van burgerlijke gemeenten in het Rijk van Nijmegen en het Land van Maas en Waal vanaf 1810 (manuscript op de website van de gemeente Nijmegen)

³ Woezik wordt door het Centraal Bureau voor de Statistiek nog altijd als een afzonderlijke kern beschouwd. In de praktijk is het echter onderdeel van de kern Wijchen.

daarnaast meer dan 1.000 inwoners.⁴ In de gemeente liggen daarnaast de volgende buurtschappen: Boskant, Bullenkamp, Den Hoef, Heiveld, Hoogbroek, Klispoel, Laak, Leur, Lienden, Lunen, Teersdijk en Wezel.⁵

De gemeente Wijchen grenst in het noordwesten aan de gemeenten Druten en West Maas en Waal, aan Beuningen in het noorden, Nijmegen in het noordoosten, Heumen in het zuidoosten en de Brabantse gemeenten Oss en Grave aan de overzijde van de Maas in het zuid(west)en.

Door zijn ligging in de nabijheid van Nijmegen kent Wijchen een zeer goede infrastructurele ontsluiting. Het dorp Wijchen zelf ligt ingeklemd tussen de autosnelwegen A50, A326 en A73, terwijl aan de zuidzijde de provinciale wegen N845 en N324 lopen. De N847 verbindt Wijchen bovendien met Beuningen. Langs de noordrand van de gemeente loopt verder de N322, één van de belangrijkste provinciale verkeersaders van het Gelderse rivierengebied. Wijchen heeft daarnaast een (stop)treinstation aan de spoorlijn 's-Hertogenbosch-Nijmegen.

1.3 Onderzoeksopzet en taakverdeling

Het onderzoek zoals dat in dit rapport wordt gepresenteerd, is vooral uitgevoerd langs twee lijnen, namelijk enerzijds een landschapstypologische kartering met een inventarisatie van landschapselementen en gebouwd erfgoed en anderzijds een stedenbouwkundige kartering van structuurdragers in de bebouwde kommen.

Ir. Luuk Keunen was als projectleider verantwoordelijk voor de loop van het project, de communicatie. Daarnaast hield hij zich voornamelijk bezig met de landschapstypologisering en de rapportage. Bovendien actualiseerde hij in 2015 dit rapport. Steven van der Veen MA voerde een belangrijk deel van de elementen-inventarisaties uit. Laurens Flokstra leverde input voor de inventarisatie van sporen uit de Tweede Wereldoorlog. Drs. Leon van Meijel (Van Meijel - adviseurs in cultuurhistorie, Nijmegen) en ir. Els Bet (Els Bet Stedebouwkundige, Den Haag) voerden de stedenbouwkundige inventarisatie van structuurdragers en de bijbehorende waardering (zie bijlage 4 van de beleidsnota cultuurhistorie) uit. Dr. Nico Willemse, senior archeoloog en fysisch geograaf, nam de projectbegeleiding van de oorspronkelijke inventarisatie en waardering voor zijn rekening.

1.4 Dankwoord

Wij danken allereerst dhr. F. Coolen (gemeente Wijchen) voor de prettige samenwerking tijdens het opstellen van de cultuurhistorische waardenkaart. Zinnvolle opmerkingen werden aangeleverd door mw. P. van Wolferen, dhr. L. van Beusekom, dhr. P. Ver-eijken, dhr. G. Hendriks (allen gemeente Wijchen) en de monumentencommissie van de gemeente Wijchen (en dhr. W. Weijkamp in het bijzonder).

⁴ Centraal Bureau voor de Statistiek, cijfers 31 december 2009

⁵ Centraal Bureau voor de Statistiek

2 Methoden en bronnen

2.1 Algemene uitgangspunten

De inventarisatie van cultuurhistorische waarden in de gemeente Wijchen bestaat om praktische en inhoudelijke redenen uit drie gedeelten:

- de kartering van de cultuurlandschappen, vlakdekkend voor de gehele gemeente;
- de inventarisatie van landschapselementen;
- de inventarisatie van de historische bouwkunst en de structuurdragers van de historische stedenbouw.

Deze driedeling zullen we ook in de toelichting op de kaart in hoofdstuk 3 consequent doorvoeren. Deze drie aspecten verhouden zich namelijk op een specifieke manier tot elkaar. De cultuurlandschappen vormen het grotere, gemeentebrede kader en schetsen samenhang tussen ondergrond, landgebruik en/of de aanwezige structuren. We geven bijvoorbeeld aan in welk gebied historisch gezien bebouwing of houtsingels kenmerkend zijn. Bij de kartering van de historische bouwkunst, stedenbouw en de landschapselementen wordt de specifieke ligging etc. op structuur- of elementniveau inzichtelijk gemaakt.

Ook in de volgende hoofdstukken zie we dit abstractieniveau (algemene gebiedskenmerken versus concrete elementen) terug: binnen het beleid komt het er bij de landschapstypen op neer de hoofdlijnen en -patronen van het landschappelijk karakter te bewaren of de gewenste richting op te ontwikkelen, bij de stedenbouw, bouwkunst en elementen kijken we wat er op structuur- of elementspecifiek niveau mogelijk is.

De resultaten van de inventarisatie zijn verwerkt in een geografisch informatiesysteem (GIS), waarbij voor de elementen in elk geval een ID, categorie en type zijn gedefinieerd. De bijbehorende databases zijn in het GIS verwerkt.

2.2 Cultuurlandschappen

2.2.1 Kartering

Onder cultuurlandschap verstaan we een specifiek type landschap dat in samenspel tussen mens en natuur tot stand is gekomen en waarbinnen de variatie relatief gering is. Een stroomrugontginning bijvoorbeeld is voor onze kartering te grof geformuleerd, omdat er verschillende type stroomrugontginningen voorkomen binnen de gemeente Wijchen. Die ontginningen hebben we dan ook verder uitgesplitst.

Het karteren van de cultuurlandschappen dient systematisch en consequent te gebeuren. Binnen elk type cultuurlandschap zou de variatie in feite zo gering mogelijk moeten zijn, zodat in detail beschreven wordt wat het eigen kenmerk van een specifiek landschapstype is. Uiteraard is dat nooit volledig te bereiken, omdat het landschap per definitie veelvormig is en je altijd zult moeten generaliseren. Bovendien is het ook onwenselijk om een onoverzichtelijk aantal cultuurlandschappen binnen één gemeente te onderscheiden die uiteindelijk nog weinig van elkaar verschillen. De afgelopen jaren zijn met succes classificatiesystemen voor het historisch cultuurlandschap ontwikkeld, passend in een Wageningse traditie van landschapstypering bij de Stichting voor Bodemkartering en zijn opvolgers.⁶

Het doel van dit onderdeel is het karteren van de aanwezige cultuurlandschappen en daarmee het leggen van een gedegen basis voor een gebiedsgerichte planologische en beleidsmatige benadering van cultuurhistorie. In de afgelopen jaren is er al de nodige aandacht besteed aan het typeren van verschillende landschappen in de gemeente Wijchen. Dat gebeurde onder meer voor de archeologische waarden- en verwachtingskaart en door Brons & Partners Landschapsarchitecten voor het Landschapontwikkelingsplan in de vorm van een kaart met *Ruimtelijke kwaliteiten en landschapstypen*⁷ en in een bijbehorende kaart met landschapstypen. Deze karteringen gaan echter vooral uit van een fysisch-geografische

benadering, en niet van een cultuurlandschap-pelijke benadering ('historisch landgebruik'): het gaat over rivierduinen, niet over akkers. Ze zijn bovendien grofschalig en vanuit een cultuurhistorisch perspectief kent elk landschapstype nog een relatief grote variatie.⁸ Daarmee zijn deze karteringen weliswaar bruikbaar als achtergrondinformatie, maar niet als rechtstreeks over te nemen kartering.

Centraal in de gekozen methodiek staat het historisch gegroeide landschap en wat daarvan tegenwoordig nog terug te vinden is. Daarmee biedt de gedetailleerde typering, bruikbaar op perceelsniveau, een goede en kwalitatief hoogwaardige basis om de historische kwaliteiten van het agrarisch en stedelijk cultuurlandschap te monitoren, te stimuleren en op andere wijzen te gebruiken voor gemeentelijk beleid.

De hierboven beschreven methodiek biedt de beste mogelijkheden om cultureel erfgoed niet alleen te beschermen, maar ook op een positieve manier te ontwikkelen. Door middel van het helder krijgen van de specifieke historische kenmerken van de verschillende cultuurlandschappen (op basis van historische kaartstudie) kan landschap ook inspirerend werken en kunnen kansen en mogelijkheden optimaal benut worden. Historische contrasten tussen verschillende landschapstypen, zowel de hoofdlijnen als subtiele verschillen, kunnen versterkt worden. De landschapstypering biedt daarbij het kader, de inventarisatie van elementen de detaillering. Daarvan profiteert niet alleen het landschap zelf, maar ook bijvoorbeeld de gebruikers, bewoners en recreanten die elk op hun eigen manier met het landschap te maken hebben.

⁶ Baas & Brand, 2011. Wageningen is één van de fundamenteën van de historische geografie in Nederland, achtereenvolgens onder leiding van dr. A.W. Edelman-Vlam (1909-1999), A.D.M. Veldhorst, prof. drs. J.A.J. Vervloet en hun medewerkers aan de Stichting voor Bodemkartering, DLO-Staring Centrum, Alterra en de Wageningen Universiteit. Toepassing van kennis in beleidsvorming is altijd een peiler geweest binnen de Wageningse instituten. Daarom wordt er wel gesproken over 'Wageningse tradities' binnen de historische geografie.

⁷ Kattenberg e.a., 2008

⁸ In de beleidsadviezen zullen we ingaan op het omgaan met deze grote variatie (al dan niet nog herkenbaar) bij toekomstige ontwikkelingen.

Vergelijking van methodieken

De manier van classificeren die we voor het landschap van de gemeente Wijchen hebben toegepast, sluit aan op wat we de Wageningse methode kunnen noemen. In de kern komt het erop neer dat we op basis van de kenmerken van het gebied in het midden van de 19e eeuw het landschap in een aantal typen hebben ingedeeld. De kartering sluit aan bij de landschapstypologisering van Histland Gelderland, ontwikkeld door Bureau Overland voor de provinciale cultuurhistorische waardenkaart, maar is op onderdelen sterk gewijzigd voor de specifiek Wijchense situatie. Bovendien was een detaillering van inventarisatiekaartschaal 1:25.000 naar 1:12.500 aan de orde. Zo zijn de stroomrugontginningen in het holocene rivierenlandschap gesplitst in hoger en lager gelegen ontginningen en in regelmatige en onregelmatige ontginningen.⁹ Een dergelijke gedetailleerde typering is zinvol om de historisch gegroeide variatie in het huidige landschap te verklaren en inhoudelijk onderbouwde lijnen uit te zetten naar de toekomst.

Uitgangspunten van de typologisering

Voor de kartering van de cultuurlandschappen heeft de Topografisch-Militaire Kaart van Nederland (TMK) een belangrijke rol gespeeld. De TMK is de oudste nauwkeurige kaart die landsdekkend beschikbaar is en een betrouwbaar beeld van het landschap geeft. Op basis van deze kaart en de situatie in het jaar waarin die kaart is gekarteerd zijn de grenzen tussen de verschillende landschapstypen getrokken. De kartering voor de TMK heeft plaatsgevonden tussen 1844 en 1852, waarna tussen 1850 en 1864 alle kaartbladen verschenen. Veldtekeningen en daarop gebaseerde net-

tekeningen vormden de basis van de TMK, die in zijn eindversie als zwart-witte steendruk is verschenen.

Als stelregel werd gehanteerd dat een belangrijk deel van de ruimtelijke variatie in de typen gevangen moest worden. De verdeling is gemaakt op basis van een aantal criteria:

- verschil in vorm, regelmaat en positionering;
- verschil in historisch en hedendaags grondgebruik;
- verschil in genese;
- verschil in natte dan wel droge omgeving;
- verschil in openheid/geslotenheid voor wat betreft opgaand groen.

De kartering van de cultuurlandschappen, vlakdekkend voor de gehele gemeente leverde een verdeling in twintig landschapstypen (zie kaartbijlage 1 en tabel 1). In vrijwel alle gevallen werd gezocht naar landschappelijke diversiteit binnen de landschappen zoals deze zich omstreeks 1850 manifesteerden (zie ook kadertekst). Bij twee categorieën was dat niet mogelijk, namelijk de Jonge ontginningen (Fn1) en de Jonge bossen en heiderestanten (Hd6). Primair kenmerk is dat deze gebieden in 1850 nog uit heide of natte laagte bestonden en pas naderhand in cultuur zijn gebracht, waardoor na 1850 pas een veelvoud aan landschapstypen ontstond. Voor deze landschapstypen is dus een (later) aanvullend ijkpunt gezocht. Uiteindelijk is besloten de huidige situatie als referentie te kiezen. Daarmee hebben in elk geval de hoofdlijn van de dynamiek die tussen 1850 en heden heeft opgetreden in het vizier. Dat laat onverlet dat er altijd landschapsontwikkelingen plaats kunnen hebben gevonden die niet in een classificatiesysteem te vangen zijn. Daarvoor is aanvullend onderzoek op detailniveau wenselijk.

⁹ Met ontginningen bedoelen we het in enige vorm geschikt maken voor land- of bosbouwkundig bodemgebruik, bijvoorbeeld door omploegen van de natuurlijke bodem of andere vormen van bodembewerking.

Keuzes bij kartering en waardering van cultuurlandschappen

Het ijkjaar 1850 is gekozen op basis van beschikbaarheid van gedetailleerde informatie en op basis van het feit dat in deze periode landschappelijke contrasten nog zichtbaar waren die later veelal zijn vervaagd door snelle transformaties. Die contrasten hebben niet alleen een esthetische, maar ook een informatieve en wetenschappelijke waarde: ze vertellen ons een verhaal over de uiteenlopende genese van het gebied.

Als gevolg van de natuurlijke ondergrond en menselijk handelen is een brede variatie aan landschappen ontstaan, ook binnen gebieden als 'stroomruggen' die op het eerste oog een eenheid vormen. Daarmee is het beeld uit de 19e eeuw niet alleen rijkdom in de ruimte, maar ook een opening naar landschappelijke rijkdom in de tijd. Alle typen landschap hebben namelijk hun eigen 'microgeschiedenis', die uit de ruimtelijke variatie voor een deel al blijkt. Kort gezegd: het beeld van 1850 laat meer zien dan alleen het landschap uit de 19e eeuw.

Dat wil niet zeggen dat latere ontwikkelingen niet cultuurhistorisch relevant kunnen zijn, maar zeker in het agrarisch cultuurlandschap worden historisch gegroeide landschappelijke contrasten over het algemeen hoog gewaardeerd door zowel bevolking als wetenschappers (Zie onder andere www.daarmoetikzijn.nl). Recentere, vaak nivellering tot gevolg hebbende ontwikkelingen moeten bijzondere kwaliteiten bezitten om ze positief in plaats van negatief mee te nemen in de waardering. Sommige ruilverkavelingen of bijvoorbeeld militair gebruikte landschappen zijn daarvan een positief voorbeeld, maar ook de aanwezigheid van bijzondere jonge bossen, parken etc. uit jongere perioden kunnen specifieke kwaliteiten bezitten. Al die ontwikkelingen zullen individueel beoordeeld moeten worden in hun bredere historisch kader.

(Autonome) nivellering van cultuurlandschappen wordt over het algemeen en vanuit diverse invalshoeken als een aantasting in plaats van een interessante ontwikkeling gezien (Vuijsje & Banning, 2004). Ook binnen het vakgebied van de cultuurhistorie wordt dit zo beleefd, onder meer blijkend uit het criterium 'gaafheid' dat veel gebruikt wordt bij waardering van landschappen en waar over het algemeen de 'contrastrijke' en 'bronrijke' 19e eeuw als vertrekpunt wordt gehanteerd. Daarbij moeten we ons uiteraard realiseren dat in de kartering en typering niet het platte landschap van de 19e eeuw is vervat, maar dat in elk van de landschapstypen een historische ontwikkeling gevat is die vele eeuwen terug kan gaan. Het is dus niet 'zomaar' een momentopname, maar een doorsnede door de tijd die een blik op het verdere verleden levert.

Uiteraard betekent dit altijd dat er met redenen omklede keuzes voor een specifieke periode of specifieke thema's gemaakt moeten worden, maar dat is bijvoorbeeld in de natuurbescherming en -ontwikkeling niet anders en is inherent aan het omgaan met landschap.

code	landschapstype binnen hoofdlandschappen
	<i>rivierterrassen- en rivierduinenlandschap</i>
kn1a	nat-droge kamptonginningen
kt1d	droge kamptonginningen op rivierduin of dekzandrug
tb1b	regelmatig ingedeelde broeken met bewoning en akkers in het rivierterrassengebied
td2	oude bossen op hogere plateaus
tn1	rivierterrassontginningen op afwisselend plateaus en laagten
hd6	jonge bossen en heiderestanten op rivierduinen en stuifzanden
fn1	jonge ontginningen op afwisselend plateaus en laagten
	<i>stroomrugontginningen</i>
rd1	oude ontginningen op hogere oeverwallen en donken
rds1	hoger gelegen stroomrugontginning met gevarieerde structuur
rds2	regelmatige stroomrugontginning op de hogere delen van de stroomrug
rns1	lager gelegen stroomrugontginning met gevarieerde structuur
rns2	regelmatige stroomrugontginning op de lagere delen van de stroomrug
rs4b	binnendijkse, verlande riviermeander
	<i>komontginningen</i>
rk1	komontginningen, regelmatig blok- tot strookvormig ingedeeld
rk2	komontginningen, strookvormig ingedeeld
rk6	komontginningen, onregelmatig verkaveld
	<i>uiterwaarden</i>
ru1	uiterwaarden en zomerbed
	<i>overig</i>
HK	historische kern
la	oude landgoederen en buitenplaatsen
W	water

Tabel 1. De onderscheiden landschapstypen en de hoofdlandschappen waarbinnen ze vallen.

2.2.2 Waardering

Voor de waardering van het historisch cultuurlandschap verwijzen we naar bijlage 4 en kaartbijlage 1 van de beleidsnota cultuurhistorie 'Samen in verscheidenheid'.

2.3 Landschapselementen

2.3.1 Typen elementen

De volgende landschapselementen zijn geïnventariseerd op basis van historische kaartstudie en beperkt veldwerk:

- historische wegen en paden, onderverdeeld naar periode (vóór 1832, tussen 1832 en 1900) en status (bestaand of verdwenen);
- vlakvormige infrastructuur in de vorm van pleinen, brinkachtige structuren, markten en de historische wegenstructuur in de kern van Wijchen;
- historische spoorweginfrastructuur (spoorlijn, locaties van verdwenen wachthuisjes, station);
- historische waterstaatkundige werken, specifiek gericht op de locaties waar bruggen, sluizen, vonders etc. voorkwamen;
- dijken en kaden, onderverdeeld naar periode (vóór 1832, na 1832) en status (bestaand of verdwenen);
- historische waterlopen, onderverdeeld naar status (bestaand of verdwenen);
- 'historisch water' (vennen, geulen, grachten, vijvers, eendekooien, overig water). In het GIS zijn deze elementen deels onderverdeeld naar periode (jaar van voorkomen) of status (bestaand of verdwenen);
- waterstaatkundige bestuursseenheden, d.w.z. de polderstructuur van het gemeentelijk grondgebied (NB: niet afgebeeld op kaartbijlage 1; zie figuur 14);
- historische kavelgrenzen;
- molenbiotopen: het gebied waarbinnen de situering van objecten van invloed is op het draaien van een molen;
- monumentale bomen (op basis van databestanden van de gemeente Wijchen);
- erfgoed van oorlog en defensie;
- historisch straatmeubilair, voor zover tijdens de overige werkzaamheden tegengekomen;

- historische begraafplaatsen en kerkhoven; zowel de omvang van de middeleeuwse begraafplaatsen rond de kerken als de begraafplaatsen uit de 19e eeuw zijn op de kaart weergegeven;
- ruilverkavelingsboerderijen en -wegen.

2.3.2 Methoden en bronnen

De kartering van alle elementen vond hoofdzakelijk plaats door het vergelijken van de huidige topografie en moderne luchtfoto's met een scala aan historisch kaartmateriaal. Voornaamste bronnen waren de kadastrale minuutplannen uit 1832 (de eerste nauwgezette kadastrale opmeting van het gemeentelijk grondgebied) en topografische kaarten van omstreeks 1900. Op basis van een kaartvergelijking kon ook vrij eenvoudig het onderscheid tussen bestaand en verdwenen worden aangegeven. Daarnaast is de nodige literatuur geraadpleegd. Werken waarnaar in de tekst verwezen wordt, zijn in de literatuurlijst zijn opgenomen.

2.4 Bouwkunst en stedenbouw

2.4.1 Bouwkunst

Al in de voorfase voor dit project is door de opdrachtgever een keuze gemaakt welke elementen in aanmerking kwamen voor kartering. Er is voor gekozen om de volgende eenheden op te nemen:

- rijksmonumenten;
- gemeentelijke monumenten;
- MIP-objecten;
- beeldbepalende panden;
- panden uit de wederopbouwperiode;
- kastelen en landhuizen.

De herziening van de databases met waardevolle bebouwing in het kader van het opstellen

van de beleidsnota cultuurhistorie (2014/2015) is in deze actualisatie meegenomen.

2.4.2 Stedenbouw

Deze paragraaf dient in samenhang met § 3.3.3 en § 4.3.2 gelezen te worden.

Opgave

Op basis van bureauonderzoek zijn de historische nederzittingslocaties uit 1832 en de (al dan niet beschermde) dorps- en stadsgezichten aan kaartbijlage 1 toegevoegd. Daarnaast hebben we op kaartbijlage 2 de structuurdragers van de verschillende wijken en buurten in de bebouwde kommen van de gemeente Wijchen weergegeven. Daarmee is de waarderingskaart (zie kaartbijlage 1 van de beleidsnota cultuurhistorie) beter te begrijpen.

Methodiek

De stedenbouwkundige inventarisatie van structuurdragers en de daaraan gekoppelde waardering is uitgevoerd in de vorm van een quickscan, waarbij archief- en literatuuronderzoek achterwege bleven. De werkzaamheden bestonden achtereenvolgens uit het maken van een logische gebiedsindeling, het bekijken van de wijken/buurten in het veld, het berekenen van een waardering, het maken van een waarderingskaart (zie kaartbijlage 1 van de beleidsnota cultuurhistorie) en het schrijven van een korte toelichting (bijlage 4 van de beleidsnota). De indeling van de bebouwde kommen in stedenbouwkundig samenhangende gebieden is gemaakt op basis van kaartanalyse (actuele kaart, luchtfoto, welstandskaart) en verijnd in het veld. Het veldwerk betrof een check van de kaartanalyse en een beoordeling op hoofdlijnen van de ruimtelijke kwaliteiten ter plaatse. Hiervoor zijn de bebouwde kommen vrijwel straat voor straat bekeken. Dit heeft geleid tot de waarderingskaart waaraan we hiervoor refereerden. Op

kaartbijlage 2 zijn per deelgebied de belangrijkste structuurdragers ingetekend. Dat laat – hoe summier ook – iets zien van het ruimtelijk handschrift en de grotere samenhang. Daarnaast is voor Wijchen en de overige dorpen in hoofdstuk 4 kort aangegeven wat de belangrijkste bevindingen zijn in de sfeer van weerbaarheid en kwetsbaarheid. Immers, elk gebied heeft zijn sterke en zwakke punten.

RAAP-rapport 3040

Tussen stad en land, tussen Maas en Waal, gemeente Wijchen
Een cultuurhistorische inventarisatie (actualisatie)

3 Toelichting op de inventarisatie

3.1 Cultuurlandschappen

3.1.1 Inleiding

In § 2.2.1 zijn we al dieper ingegaan op de methodologie van het karteren van de cultuurlandschappen. In dit hoofdstuk komen de karakteristieken van de onderscheiden landschapstypen (zie kaartbijlage 1) en de stedenbouwkundige structuurdragers (zie kaartbijlage 2) nader aan de orde. We zullen bij elk landschapstype stilstaan en aangeven welk karakter het landschapstype in het referentiejaar 1850 had, welke dynamiek het daarna doormaakte en tot welke kenmerken dit in het huidige landschap leidde (§ 3.1.2 t/m 3.1.6; aanbevelingen volgen in hoofdstuk 4).

Daarnaast gaan we in § 3.1.7 in op de naoorlogse ruilverkavelingen. Als gevolg van deze ingrepen ten behoeve van de landbouw zijn de hier besproken cultuurlandschappen van Wijchen in meer of mindere mate veranderd. Om deze reden hebben we de toelichting op de ruilverkavelingen direct achter de beschrijving van de historisch gegroeide landschapstypen geplaatst (op de elementen met cultuurhistorische betekenis die met de ruilverkavelingen samenhangen komen we in § 3.2.9 terug). In § 3.1.8 refereren we aan de toelichting op de waarderingskaart in bijlage 4 van de beleidsnota cultuurhistorie.

3.1.2 Rivierterrassen- en rivierduinenlandschap

Nat-droge kampongginningen (kn1a)

Kampongginningen zijn in algemene zin ontginningen ten behoeve van akkerland, omgeven door houtwallen of -singels. Deze legenda-eenheid komt binnen Wijchen verder niet voor. Kenmerkend zijn de kleine en grotere, deels door houtsingels omgeven akkers, liggend binnen de regelmatig gestructureerde ontginning van het broek. De houtsingels rond de akkers en de elzensingels op de randen van de percelen in het broekgebied geven dit landschapstype een zeer gesloten karakter. De plotse overgang van grasland naar akkerland maakt het landschap bovendien zeer afwisselend. De weinige boerderijen liggen verspreid langs de kampjes. De kampongginningen van de buurtschap Wezel hebben we vanwege hun relatief lage ligging in het landschap gekenmerkt als 'nat-droge kampongginningen' (figuur 2).

Droge kampongginningen op rivierduin of dekzandrug (ktd1)

Eén van de meest verbreide landschapstypen van Wijchen zijn de droge kampongginningen, gesitueerd op rivierduinen en/of dekzandruggen. Deze duinen en ruggen zijn afgezet op de pleistocene rivierterrassen in het noordelijk deel van de gemeente.

Figuur 2. Luchtfoto van de omgeving van Wezel, nog duidelijk herkenbaar als onregelmatige ontginning binnen de rationeel verkavelde kom (bron: Google Earth).

Verreweg het grootste aaneengesloten rivierduinenlandschap ligt ten noorden van de historische kern van Wijchen.¹⁰ Vanwege de perfecte condities voor bouwen is het juist dit gebied, dat voor een groot deel overbouwd is geraakt. De kampontginningen kenmerk(t)en zich vrijwel in het hele gebied door hun openheid, het aanwezige reliëf en het gebruik als akkerland. Plaatselijk zijn ook het voorkomen van kleinere en grotere (loof)bosjes en, zeker in het grote aaneengesloten gebied met kampontginningen bij Wijchen, de aanwezigheid van vennen kenmerkend.

In het niet-overbouwde deel van de kampontginningen is het reliëf nog wel het meest markante van bovenstaande karakteristieken.

Binnen de kom van Wijchen is dit reliëf echter zeer beperkt bewaard gebleven, bijvoorbeeld rond de molen.

De afwisseling tussen cultuurland en bosjes is, bijvoorbeeld bij Hernen, nog zeer goed bewaard gebleven, evenals het bochtige verloop van de wegen. Op de overgang met de lagere, natte gronden lagen vermoedelijk elzensingels. Er zijn geen aanwijzingen voor brede houtsingels in dit landschapstype. Boerderijen lagen in de meeste gevallen verspreid langs de randen van de kampontginning, langs de wegen die de rivierduinen volgden. Wanneer sprake was van een smal lint met kampontginningen, zoals ten westen van het Huis te Leur, lagen de boerderijen soms aan de weg en soms achter de kampontginningen, met de weg verbonden door een lange oprit.

¹⁰ Goossens & Flokstra, 2008

Op de landschapstypologische kaart zien we dat een groot deel van het kampenlandschap overbouwd is. De bebouwing lag hier niet aan de randen, maar zeer verspreid over een groot gebied. We moeten het kampenlandschap van Wijchen dan ook niet beschouwen als één kamp, maar als vele losse kampjes op kleine hoogtes, die naarmate er in de Middeleeuwen meer monden gevoed moesten worden, door ontginning aan elkaar groeiden. De wegen, die aanvankelijk nog geflankeerd werden door de diverse kampjes, lagen nu ineens midden over een uitgestrekt kampenlandschap. Dit oude mozaïek, bestaande uit kampjes op de toppen van de rivierduinen en lagere terreindelen met wegen en bebouwing, was ogenschijnlijk vervangen door één kampenlandschap. Dit nieuwe kampenlandschap werd doorkruist door talloze wegen, met verspreide bebouwing, maar met hier en daar nog wel een zone met grasland of loofbosjes en een karakteristiek reliëf. Dat het ooit om losse kampjes, gescheiden door laagtes, ging, is nog te herkennen aan de vele vennen in de laagten die in het gebied te vinden waren. Deze vennen lagen bijvoorbeeld in Wijchen-Noord rond de Zwanensingel en de Zomertaling, maar zijn in de afgelopen anderhalve eeuw verdwenen. Datzelfde geldt voor veel van de kleine bosjes in het Wijchense kampenlandschap, die ooit op de hoogste rivierduinen werden aangeplant. Zulke bosjes lagen onder meer in Wijchen-Noord rond de Putterstraat en de Roerdompstraat. Hier en daar zijn de randen van het grote kampenlandschap van Wijchen bewaard gebleven, zoals ten noordoosten van Alverna.

Regelmatig ingedeelde broeken met bewoning en akkers in het rivierterrassengebied (tb1b)

In het noordelijk deel van het dorp Wijchen lag tot voor kort een gebied dat we cultuur-

landschappelijk als een broekgebied moeten kenmerken.¹¹ In dit gebied was wel bewoning gesitueerd. De terreingesteldheid was zodanig dat men er op kleine schaal akkerbouw kon plegen. Dat was bijzonder, want normaal gesproken hadden broekgebieden geen bewoning of akkers.

Het gebied vormde als het ware een overgang naar de hoger gelegen kampontginningen op de rivierduinen en het lager gelegen komgebied op het pleistocene terras. Het gebied bestond uit stroken, die duidelijk aansloten bij de verkaveling van het komgebied en daar in genese dus ook mee moeten samenhangen. Het grondgebruik was echter totaal anders. Waar het komgebied bestond uit grasland met randbeplanting gaat het hier om slechts enkele graslandpercelen met beplanting, maar meer nog uit akkerland met randbeplanting en om bospercelen. De bebouwing stond aan de zuidrand van het gebied, op de rand van de hogere kampontginningen, maar in beperkte mate ook wel in het gebied. Het is niet onaannemelijk dat het gebied na de laat-middeleeuwse ontginning rechtstreeks door de bewoners van de hogere rivierduinen werd geëxploiteerd.

Alhoewel de hoofdstructuur van het landschap tot voor kort nog wel te herkennen was (met name de strookvormige verkaveling in noord-zuidrichting), is de ligging van het gebied precair gebleken: tussen de autosnelweg A326 en de bebouwde kom. Hier wordt nu het regionaal belangrijke bedrijventerrein Bijsterhuizen-Zuid gerealiseerd. De voormalige bebouwing en perceelsrandbeplanting waren al verdwenen; akkerbouw overheerste op het laatst. De percelen hadden nog duidelijker dan voor-

¹¹ Een broekgebied is een gebied waar water in natuurlijke omstandigheden stagneert en waar dus permanent natte condities bestaan.

Figuur 3. De huidige begroeiing in het oude bos langs de Leemweg tussen Wijchen en Alverna.

heen een relatie met de boerderijen langs de Woeziksestraat.

Oude bossen op hogere plateaus (td2)

Wijchen was in 1850 rijk aan bossen, iets wat we zeker niet van elke gemeente in Nederland kunnen zeggen. Zo'n groot bosgebied lag op een hoogterras bij de Boschkant. Kleinere bossen bevonden zich ten westen en noord-oosten van Alverna (figuur 3). Ook bij Hernen en Bergharen lagen bossen. In hoeverre ze daadwerkelijk ook al in de eeuwen ervoor als bos bewaard waren gebleven, is op basis van een globale studie lastig te bepalen. Het is niet onaannemelijk dat bijvoorbeeld de kasteelheer van Hernen in de 17e eeuw een vinger in de pap heeft gehad bij de aanplant van de bossen rondom Hernen. Interessant is zeker, dat de bossen bij Bergharen en Hernen grotendeels bewaard zijn gebleven. Een nadere studie van deze oude bossen, bijvoorbeeld vegetatiekundig/ecologisch, is zeker interessant.

De bossen bij Alverna zijn minder intact dan die van Hernen. Het bosgebied ten westen van het dorp is verwijderd, mogelijk ten behoeve van de aanleg van sportvelden, en daardoor gehalveerd. Het kleinere bos aan de noord-oostkant van het dorp is zelfs volledig verdwenen. Ook het grote bos van de Boschkant is door een veranderde functie van het gebied sterk verkleind. Een skicentrum, een recreatiepark en het MOB-complex Alverna zijn hier in de loop der jaren aangelegd in het landbouwgebied dat tussen 1920 en 1931 na ontbossing ontstond. Het betreft hier feitelijk een uitbreiding van de heideontginning Bullenkamp.

Kleinere, maar gave oude loofbossen zijn te vinden aan de zuidrand van de Boschkant (ten noorden en noordwesten van de Zandbergseweg) en aan de westzijde, rond de Gomaricus Messtraat. Evenals de eerder genoemde oude bossen in het noordwestelijk deel van de gemeente gaat het hier om bossen die het

waard zijn nader onderzocht te worden op hun historische en ecologische waarde.

Rivierterrasontginningen op afwisselend plateaus en laagten (tn1)

Deze specifieke vorm van rivierterrasontginningen vinden we uitsluitend terug op de overgang van de rivierduinen naar de lagere broekgebieden in de kommen. Het gaat om een groot gebied langs de oostgrens van de gemeente. Dit broekgebied kenmerkte zich door een relatief regelmatige blokverkaveling, deels gebruikt als grasland maar voor het merendeel bestaand uit een afwisseling van akkerland en loofbos. Bebouwing kwam in het gebied niet voor. Langs de wegen stond laanbeplanting en ook op de randen van de percelen kwam vaak perceelsrandbeplanting voor in de vorm van houtsingels. De bijbehorende boerderijen stonden aan de randen van de aangrenzende rivierduinen.

Op een klein deel in het noorden na is het gebied volledig van karakter veranderd. De aanleg van de autosnelweg A73 en de daaraan gekoppelde aanleg van de Berendonck (in de periode voor 1986) betekende het verdwijnen van het oude cultuurlandschap in dit gebied. Hierdoor verdween het laatste stukje landelijk gebied tussen de bebouwde kommen van Wijchen en Nijmegen.

Jonge bossen en heiderestanten op rivierduinen en stuifzanden (hd6)

In het zuidoostelijk deel van de gemeente Wijchen vonden na 1850 op de droge, deels verstoven maar grotendeels kale zandgronden diverse bebossingen met naaldbos plaats. Her en der bleven kleine stukken heide gespaard. Rond de Rakenberg¹² vonden er ook kleine

ontginningen tot akkerland plaats. Deze sloten aan op de oudere kamptontginningen die zich reeds aan de zuidrand van het gebied bevonden. Het gefragmenteerde karakter van het gebied, met landbouwgrond, (naald)bossen en vennen omgeven door stukken heide, is ook nu nog zichtbaar. Voor de bebossing van het gebied zijn nauwelijks nieuwe wegen aangelegd. Slechts hier en daar zijn wat parallelle wegen met elkaar verbonden. Het nieuwe bos voegde zich daarmee naar de bestaande structuur en ontsluiting van het landschap.

Hoe verder we in westelijke richting naar Alverna toe gaan, hoe diffuser het bos tegenwoordig wordt, en hoe meer open heide er te vinden is. We hebben hier waarschijnlijk te maken met (sub-recente) herstelprojecten van heide, want omstreeks 1906 bestond dit gebied nog vrijwel geheel uit naaldbos met wat loofbos langs de noord- en oostrand. Bij Alverna is het naaldbos verder gewijzigd doordat er in gebouwd is, een ontwikkeling zonder historische referentie. De geleidelijke transformatie van naald- naar loofbos binnen het hele landschapstype is evenmin op historische voorbeelden geënt. De waarde van dit naaldbos is echter door het ontbreken van de grootschaligheid en planmatigheid beperkt. Daardoor gaan er met de transformatie nauwelijks cultuurhistorische waarden gepaard. Vanuit cultuurhistorisch oogpunt is de opener structuur van het bosgebied met heideterreinen in dit geval daarom juist positief te beoordelen, omdat heide als landschapstype relatief zeldzaam is geworden in de regio. De open heide en de stuifzanden, ontstaan door overexploitatie van de zandgronden, hebben dit gebied gedurende vele eeuwen gekenmerkt, terwijl de naaldbebossing in dit specifieke geval van relatief geringe cultuurhistorische waarde is.

¹² Op oude topografische kaarten is hier (vermoedelijk foutief) ook wel sprake van Bakenberg.

Figuur 4. Het Wijchense Ven bij het vallen van de avond.

Jonge ontginningen op afwisselend plateaus en laagten (fn1)

Feitelijk kunnen we wel stellen dat een zeer groot deel van het Wijchense landschap in 1850 al in cultuur was gebracht. Anders dan in de zandlandschappen van de Veluwe en de Achterhoek, waar nog veel woeste gronden lagen, was dat in de gemeente Wijchen maar in beperkte mate het geval. Aan relatief laaggelegen, onverkavelde gebieden was Wijchen zeker niet rijk. Het laatste niet-verkavelde laaggelegen gebied, op delen van de uiterwaarden na, was het gebied ten zuiden van het Wijchense Ven (figuur 4). De topografisch-militaire kaart (TMK) toont ons nog een onbeboste moerassige vlakte, ingeklemd tussen de zandgronden van de *Boschkant* en het open water van het *Wijchensche Veen* (later Ven genoemd). Vijftig jaar later blijkt men vanaf de oostzijde bezig te zijn met de geleidelijke

verkaveling van het gebied door het graven van sloten. Er werden noord-zuid gestrekte kavels uitgezet, haaks op het Veen. In het centrale deel van de moerassige laagte werd een deelgebied, namelijk het gebied tegen de *Boschkant* aan, anders ingericht dan dat aan de venzijde. De wat hogere ligging maakte hier de aanplant van perceelsrandbeplanting, waarschijnlijk in de vorm van elzensingels, mogelijk. De kavelstructuur van het gebied alsmede het onderscheid tussen de openheid aan de venzijde, en de geslotenheid van het ontginningsblok aan de hoge zijde, is redelijk bewaard gebleven, ondanks een recente vergraving langs de Vendam. Dit gebied rond de Vendam is overigens een zeldzaam voorbeeld van een jonge broekontginning in de gemeente Wijchen. Deze broekontginning hebben we niet verder uitgesplitst.

3.1.3 Stroomrugontginningen

Oude ontginningen op hogere oeverwallen en donken (rd1)

Mede ingegeven door de bijzondere landschappelijke ligging en betekenis hebben we deze categorie, die onderdeel is van de classificatie van Histland Gelderland, gehandhaafd. Het betreft de oude nederzettingen van Lienden en De Fleerde, gelegen op hoge koppen in het landschap.

Hoger gelegen stroomrugontginning met gevarieerde structuur (rds1)

De stroomrugontginningen komen in het holocene rivierenlandschap nabij de Maas voor. De hoger gelegen delen daarvan liggen in de meeste gevallen óf direct aan de rivier, of in een tweede band verder naar het noorden (de meandergordel van het Wijchens Maasje). De belangrijkste kenmerken van dit landschapstype zijn het grondgebruik, de aanwezige beplanting, de spreiding van de bebouwing en de specifieke verkaveling.

Het overheersende grondgebruik van de hoger gelegen stroomrugontginningen is akkerland. De samenstelling van de bodem maakte akkerbouw op deze gronden zeer geschikt. De ontwikkelingen in de landbouw, met name de verbeterde waterhuishouding, hebben de akkerbouw niet meer exclusief aan de stroomruggen gebonden. Daarmee is dit structurende kenmerk voor het landschap verloren gegaan.

In tegenstelling tot het andere landschapstype met overwegend akkerbouw, de droge kamontginningen, kenden de stroomrugontginningen in veel gevallen wél perceelsrandbeplanting, zoals bij Niftrik. De percelen werden van elkaar gescheiden door smalle singels. Dat gaf dit landschapstype een relatief besloten karakter. Dit opgaand groen is vrijwel vol-

ledig verdwenen door de schaalvergroting in de landbouw. Op een aantal locaties kwam die randbeplanting niet voor en was sprake van een aaneengesloten akkercomplex, zoals ten westen en zuidwesten van de oude kern van Balgoij en ten westen van Lunen.

Hier en daar lag en ligt bebouwing in dit landschap verspreid, maar veel vaker zien we dat zich binnen deze oud-bewoonde gebieden in de Middeleeuwen een concentratie van bebouwing vormde, een dorpskern rond een kerk. Ook na de sluiting van de dijkkring ontstonden aan de voet van de dijk, op enige afstand van elkaar, vaak boerderijen in een lint. Dit laatste zien we uiteraard vooral terug langs de Maasdijk, niet op de meandergordel van het Wijchens Maasje. Veel van de oude dorpen en buurtschappen bevinden zich in dit landschapstype, waardoor geconcentreerde bebouwing het overheersende bebouwingspatroon was en is gebleven.

De verkaveling, ten slotte, varieert, maar was overwegend blokvormig. De blokken waren echter niet even groot en lagen niet rationeel ten opzichte van elkaar. Als gevolg van herverkavelingen is de oude verkaveling van dit gebied grotendeels verloren gegaan. Ook de ooit scherpe overgangen naar de lagere delen van de stroomrug zijn door de herverkaveling nauwelijks nog waarneembaar.

Regelmatige stroomrugontginning op de hogere delen van de stroomrug (rds2)

Met name in het zuidwestelijk deel van de gemeente zien we dat de verkaveling van de hoger gelegen stroomrugontginningen regelmatig was. Bij Batenburg lagen de blokvormige percelen in stroken achter elkaar, hier en daar onderbroken door een smalle zone met bos (figuur 5). Voor het overige voldoet de beschrijving onder het voorgaande type, met

Figuur 5. Regelmatige, hoge stroomrugontginning met akkerland, ten westen van Batenburg. Hier en daar kwam bebouwing voor.

die uitzondering dat de verkavelingsstructuur in grote lijnen nog wel intact is.

Lager gelegen stroomrugontginning met gevarieerde structuur (rns1)

Achter de hoger gelegen stroomrugontginningen bevinden zich zones met de voor stroomruggen typerende zandige kleibodems en die dus niet tot de komgebieden gerekend mogen worden. Deze waren echter wel relatief laag gelegen en werden vanouds als grasland gebruikt. Niet elke perceelsrand was beplant met singels, maar het kwam wel zeer frequent voor. Percelen zullen tevens door sloten van elkaar gescheiden zijn geweest. Evenals op de hoger gelegen delen waren de meeste kavels blokvormig, maar door de structuur van het fysische landschap soms in een hoek

ten opzichte van elkaar gelegen. Er zat enige onregelmaat in. Bebouwing kwam niet voor.

Alhoewel er herverkaveld is, zijn structuurlijnen die de genoemde onregelmatigheid representeren, vaak nog wel aanwezig. De perceelsrandbeplanting is doorgaans wel verdwenen, en daardoor is het landschap opener dan voorheen (figuur 6).

Regelmatige stroomrugontginning op de lagere delen van de stroomrug (rns2)

Regelmatige, laag gelegen stroomrugontginningen komen minder voor dan de onregelmatige (rns1), maar toch vinden we ten westen van de historische kern van Wijchen een gebied dat tot dit landschapstype kan worden gerekend: de Groene Geest. De ver-

Figuur 6. Het tegenwoordig open landschap van de lage, gevarieerde stroomrugontginningen.

kaveling was relatief regelmatig met blokken en stroken, en perceelsrandbeplanting kwam langs vrijwel alle perceelsranden voor. Bebouwing was net als in het 'onregelmatige broertje' (rns1) van dit landschapstype afwezig, op een enkel huisje langs een doorgaande weg na. Geen van deze karakteristieken doorstond de tijd. De aanleg van snelweg en provinciale weg, de bouw van een Wijchense uitbreidingswijk en een herverkaveling zorgden ervoor dat het gebied onherkenbaar veranderde. Alleen de waterloop die de zuidrand markeerde en de weg langs de noordrand bleven gespaard, zodat de begrenzing van het gebied in het veld nog te herkennen is.

Binnendijkse, verlande riviermeander (rs4b)

De Maas heeft niet alleen door actieve meanderbochtsnijdingen, maar ook door natuurlijke stroomverlegging haar sporen achtergelaten in het nu binnendijkse gebied. Sommige van die oude lopen zijn inmiddels verland, en de belangrijkste en grootste daarvan is de riviermeander rond Balgoij, die nog herkenbaar is in het reliëf, de verkavelingsstructuur en de loop van een afwatering. Deze meander moet tussen 500 en 1500 na Chr. door de Maas zijn gevormd. Kort na 1450 lijkt de meander door mensenhanden te zijn afgesneden van de hoofdstroom van de rivier.¹³ Historisch gezien gaat het om grasland als

¹³ Berendsen & Stouthamer, 2001, 218

Figuur 7. Luchtfoto van de meander van Balgoij, die met name in het westen alleen nog als lijntje en niet meer als zone herkenbaar is (bron: Google Earth).

grondgebruik. De meander had haaks op de meanderbocht staande blok- en strookvormige percelen, waarbij vooral in het zuidoostelijke deel veel perceelsrandbeplanting voorkwam. Binnen de meandergordel lag boerderij 't Kasteel, met een tuinaanleg met vijverpartij. Hiervan is niets over. Ook de verkaveling is grotendeels verdwenen, met uitzondering van de buitenbocht die bewaard is gebleven in de vorm van een waterloop. De binnenbocht is echter niet overal herkenbaar, zeker niet in het westelijke en zuidoostelijke gedeelte (figuur 7). Veel van het middengedeelte van de meander is in het kader van de ruilverkaveling Rijk van Nijmegen-Zuid beplant met bos, terwijl deze meander historisch gezien juist relatief transparant was.

3.1.4 Komontginningen

Komontginningen, regelmatig blok- tot strookvormig ingedeeld (rk1)

Komontginningen en -verkavelingen kwamen tot stand nadat de dijkkring gesloten was en men het water uit deze laagste delen van het rivierenlandschap kon weren. De natte condities noopten wel tot het gebruik als grasland; akkerbouw was door de altijd aanwezige hoge grondwaterstand niet mogelijk. De grootste komontginningen met een regelmatige, blok- tot stroomvormige verkaveling zijn te vinden aan de noord- en westzijde van de gemeente. Kenmerkend is de openheid van de gebieden, waar behalve sloten geen andere markeringen van percelen te vinden waren en zijn. De bospercelen (grienden?) die voorheen

Figuur 8. Het komgebied ten noorden van Batenburg, waar een oude afwatering en (op de achtergrond) het bos van de eendenkooi nog zichtbaar zijn.

aanwezig waren, zijn merendeels verdwenen, en het gebruik als grasland wordt tegenwoordig afgewisseld door akkers. De verkaveling, bestaande uit blokken met een enkele strook ertussen, is hier en daar wel aangepast, maar merendeels nog intact. Alleen schaalvergroting heeft plaatsgevonden, waardoor drie vroegere percelen door het dempen van sloten nu één perceel vormen. In het westelijke komgebied ligt een intacte eendenkooi, die nog altijd functioneert (figuur 8). Aantastingen van het gebied hebben plaatsgevonden in de vorm van een afgraving ten noordwesten van de kom van Wijchen. Overgangen naar aangrenzende cultuurlandschappen zijn vaak nog relatief herkenbaar, bijvoorbeeld aan een overgang naar meer reliëf. Alleen door het veranderde grond-

gebruik van de hogere gronden (vroeger bouwland, nu grasland) of de aanleg van infrastructuur of bebouwing is de overgang vervaagd.

Komontginningen, strookvormig ingedeeld (rk2)

Strookvormig verkavelde komontginningen zijn vermoedelijk, net als de blokvormige, ontstaan na de sluitende bedijking in de Late Middeleeuwen. Deze ontginningsvorm beperkt zich tot het zuidoostelijke deel van de gemeente, ten oosten van Lunen. De kavels waren noord-west-zuidoost georiënteerd en – in tegenstelling tot de grote komontginningen hierboven – van perceelsrandbeplanting voorzien. Daarmee was het karakter wezenlijk anders dan in de kommen.

Het hele gebied was in gebruik als grasland. De wetting langs de zuidrand is ook de grens van de ontginning. De wetting die er van oost naar west doorheen liep doorkruist de verkaveling en moet dus jonger dan de verkaveling van de kom zijn. Het gebied heeft grote veranderingen ondergaan in de laatste anderhalve eeuw. Alhoewel grasland nog het overwegende grondgebruik is, is de openheid sterk vergroot en is de oorspronkelijke randbeplanting verdwenen. De percelen zijn bovendien vergroot, zowel in de breedte als in de lengte, en daardoor kunnen we op dit moment eerder spreken van een blok- tot strookvormige verkaveling. Het onderscheid met komontginningen onder rk1 is hierdoor volledig verdwenen. Het is een uitgesproken voorbeeld van landschapnivellering en de vervaging van contrasten.

Komontginningen, onregelmatig verkaveld (rk6)

De onregelmatige komontginningen in de gemeente Wijchen ontleen hun onregelmatigheid aan het feit dat ze verspreid liggen tussen rivierduintjes en in omvang ook nog eens beperkt zijn. Ze komen voor in het gebied ten noordwesten van Bergharen, waar komklei op het pleistocene terras is afgezet. Niet alleen is het gebied zowel blok-, als strookvormig, als onregelmatig verkaveld, ook komt er aan de randen van de kom bouwland voor en vinden we er tevens kleine bosjes. Deze afwisseling in grondgebruik is er nog steeds te vinden, alhoewel niet alle akkers en weiden nog op dezelfde plek liggen. Zo zijn de rivierduintjes, ooit in gebruik als akker, nu grotendeels grasland. Bovendien is de bebouwing van Bergharen uitgebreid over de kom.

De spreiding van opgaande beplanting was zeer gevarieerd in dit gebied. Hier en daar

stond een bommenrij langs de afwateringen, zoals langs de Hoogveldse Leigraaf, en langs wegen. Ook stonden er soms langs percelen houtsingels, met name waar we wat hoger in het landschap zitten, zoals in het zuidelijk deel van het Hoogveld, onder meer waar we nu het bedrijventerrein van Bergharen vinden en het gebied ten westen hiervan tot aan de Hoogveldse Leigraaf. Het gebied ten noorden hiervan, richting de Aaldert, was behalve langs de waterlopen en wegen vrij van beplanting. Het gebied ten noorden van het dorp, rond boerderij De Horst, was zo mogelijk nog diverser. Deze diversiteit is deels nog wel beleefbaar, maar voor een groot deel ook verdwenen doordat randbeplanting verdwenen is en grondgebruik uitsluitend grasland is.

3.1.5 Uiterwaarden

Uiterwaarden en zomerbed (ru1)

De uiterwaarden bevinden zich, zo mag duidelijk zijn, buitendijks langs de Maas. Deze uiterwaarden danken hun bestaan aan het ontstaan van doorgaande bedijking. Het gebied tussen de dijken slibde daarna op met sediment. Door dijk- en riviervlegging kunnen er ook delen van de vroegere oeverwal buitendijks komen te liggen. Bovendien zijn de uiterwaarden ook deels in recente tijden ontstaan in verband met de doorsnijding van de meanders van Keent en Loon in 1938.¹⁴ De uiterwaarden kenmerken zich door hun historische variatie: in het westelijk deel vinden we vanouds een zeer onregelmatige verkaveling, waarbij de blokvorm relatief vaak voorkwam. Het betreft hier dan vooral het gebied tussen Balgoij en Ravenstein. Sommige stukken waren min of meer onverkaveld of bestonden uit zeer grote kavels. Ooibossen kwamen ook voor, en de meeste percelen stroomopwaarts van Niftrik kenden randbeplanting.

¹⁴ Berendsen & Stouthamer, 2001, 218

Figuur 9. Ook in de kern van Hernen vinden we hier en daar nog wel open plekken, zoals het kerkhof dat ervoor zorgt dat woonhuizen en kerk niet direct aan elkaar grenzen.

Bij Balgoij worden twee meanders afgesneden en bestaan de uiterwaarden feitelijk deels uit de voormalige binnendijkse landerijen, deels zelfs uit oud bouwland. Ook stonden er huizen in de huidige uiterwaarden. Door de huidige inrichting is nauwelijks meer waarneembaar dat het hier om een doorsnijding gaat in plaats van een 'normale' uiterwaard, of het moet zijn dat de uiterwaarden opvallen door hun zeer geringe breedte. De dijk ligt hier relatief dicht tegen de Maas en van een verkaveling van de uiterwaarden kan nauwelijks gesproken worden. Hierbij sluiten de 'nieuwe uiterwaarden' van Balgoij aan op de oude uiterwaarden ten westen van Nederasselt, die al smal waren en waar de Maas feitelijk een schaaldijk was.¹⁵

¹⁵ Een schaaldijk is een dijk die direct grenst aan de rivierloop.

De oude uiterwaarden vertonen in hun verkaveling nog veel overeenkomsten met de oude situatie, maar alle opgaande beplanting lijkt in het kader van een gewenste snellere afstroming van rivierwater verdwenen te zijn. De oude Loonse Uiterwaarden, verkleind door de verlegging van de geul naar het zuiden, zijn volledig vergraven en in de vorm van een haven en bedrijventerrein met de resten van de oude Maasmeander verbonden.

3.1.6 Overig

Historische kern (HK)

Om een duidelijk onderscheid te kunnen maken tussen bebouwingsconcentraties die een historische relatie met het landschap hebben en de bebouwing die zich in meer recente tijden

Figuur 10. Ten noorden van de Grootestraat doet de stedenbouwkundige opzet van Batenburg aan een dorpsstructuur denken.

als een deken over het landschap heeft uitgespreid, hebben we de historische kernen als een afzonderlijke legenda-eenheid op de kaart gezet. De kernen van Wijchen, Balgoij, Niftrik, Leur en Batenburg tekenden zich daarbij naar onze mening als een echte kern af. De overige historische dorpen kennen al van oudsher een dusdanig verspreide bebouwing, dat we ze niet afzonderlijk onderscheiden hebben. De vier dorpen en het stadje Batenburg kennen in hun structuur en historische ontwikkeling veel verschillen, en dit is niet de plaats om daar nu uitgebreid bij stil te staan. Overeenkomsten voor de vier dorpen zijn het ontstaan op de overgang van hoog naar laag, het bestaan van een kluwen van wegen en de aanwezigheid van een kerk als middelpunt. De huizen waren veelal gesitueerd langs uitvalswegen óf

binnen de kluwen van wegen, waarbij de hoeveelheid open ruimte, d.w.z. het grote areaal onbebouwd land, een gemene deler is (figuur 9). Veel van dit land was in gebruik als akker, moestuin of als boomgaard voor de dorpsbewoners. Met gecultiveerde hagen langs de straat bij boomgaard of moestuin gaf dit nog tot zo'n honderd jaar geleden het karakteristieke beeld van dorpen 'uit grootmoeders tijd'. Zelfs in een dorp als Wijchen lag de bebouwing als het ware gestrooid over het gebied dat nu als centrum van het dorp wordt gezien, met relatief veel 'lucht' daartussen.

Een uitzondering op de nederzettingen met veel open ruimte was het stadje Batenburg, waar de bebouwing langs de Grootestraat dicht opeen en vaak zelfs aaneengeschakeld

stond. Dat het stadje echter vooral een landelijk karakter had blijkt wel uit de enorme leegte ten zuiden van de Grootestraat, waar behalve de lintbebouwing nauwelijks gebouwen aanwezig waren. Nog in 1832 stonden er amper gebouwen aan de Achterstraat, de huidige Parallelweg. Ten noorden van de Grootestraat, in de richting van het kasteel, was de structuur veel minder geordend en zien we een patroon dat aan de dorpen doet denken. Deze variatie in oriëntering van gebouwen en straten zien we nog steeds in de stedenbouwkundige opzet terug (figuur 10). De Parallelweg is door de oriëntatie van de bebouwing op de Grootestraat nog altijd een 'Achterstraat', ook al is de naam gewijzigd.

Oude landgoederen en buitenplaatsen (Ia)

Wanneer men over cultuurhistorie in het landschap praat, zijn de landgoederen en buitenplaatsen vaak één van de eerste categorieën die genoemd worden. Indrukwekkende landhuizen en kastelen en keurig verzorgde landgoedbossen en lanen spreken nog altijd tot de verbeelding. Het feit dat landgoedeigenaren in het verleden vaak relatief conservatief waren waar om het agrarische rationalisering ging, maar juist als progressief betiteld kunnen worden binnen de bosbouw maakt dat buitenplaatsen zowel vroeger als nu niet zelden een groen gestoffeerde oase binnen een agrarisch productielandschap vormen. De neiging tot aanplanten van nieuw groen door landgoedeigenaren en de rationalisering van de landbouw heeft de landschappen soms elkaars tegenpolen gemaakt.¹⁶

Voor de middeleeuwse versnippering van de macht heeft de huidige gemeente Wijchen tot een betrekkelijk rijk gebied aan landgoederen en buitenplaatsen gemaakt. De ruimtelijke

situatie van landgoederen en buitenplaatsen was vroeger divers en is dat – bijvoorbeeld door de mate van bebouwing eromheen – nog steeds. Bij het slot te Batenburg heeft vermoedelijk nooit een grote parkaanleg gelegen, en dat wat er lag, is grotendeels verdwenen. We doelen dan met name op de boomgaard ten noordoosten van het kasteel, die gerooid is en deels door de gebouwen van een agrarisch bedrijf is ingevuld. Kasteel Wijchen heeft nog wel een deel van zijn parkaanleg, maar het kasteel is daar aan alle kanten omgeven door bebouwde kom. Het ooit door open ruimte omgeven kasteel komt daardoor minder goed tot zijn recht. Andere kastelen en landhuizen, zoals het Huis te Leur en Hernen, kennen nog wel een ruimtelijke relatie met het omliggende cultuurlandschap.

Water (W)

Zoals we hiervoor al zagen bij de behandeling van de uiterwaarden is de loop van de Maas in de eerste helft van de 20e eeuw ingrijpend gewijzigd. Ook het uiterlijk van de rivier is in de laatste eeuwen herhaaldelijk veranderd. Het aanleggen van kribben was in de tweede helft van de 19e eeuw een belangrijke manier om stroombedverlegging tegen te gaan. Pas met de afsnijding van de meanders van Keent en Loon werd in de nieuwe rivierbedding de aanleg van kribben niet meer toegepast. Mogelijk is men toen ook begonnen met het verwijderen van de kribben. In 1943 lag er nog maar een zeer beperkt aantal kribben in de Maas, en in 1955 waren ze volledig verdwenen. Waarschijnlijk zijn ze als gevolg van de Maaswerken verwijderd. De bakenbomen vormen overigens nog wel een markant en wezenlijk onderdeel van het 20e-eeuwse Maaslandschap.¹⁷

¹⁶ Keunen, in prep.

¹⁷ De genoemde jaartallen zijn gebaseerd op topografische kaarten uit die jaren. Omdat onduidelijk is wanneer de opnames voor die kaarten zijn gemaakt, kan het goed mogelijk zijn dat de kribben al wat eerder verdwenen waren dan hier wordt gesuggereerd.

3.1.7 Jonge landschappen: ruilverkavelingen in het Land van Maas en Waal

Na de invoering van de eerste Ruilverkavelingswet van 1924 werden in Nederland ruilverkavelingen uitgevoerd, die aanvankelijk vooral ten doel hadden de cultuurtechnische aspecten voor de agrariërs te verbeteren, maar met de invoering van de Ruilverkavelingswet van 1954 een bredere streekverbeteringsfunctie kregen. Een landschapsplan werd in laatstgenoemde wetswijziging verplicht gesteld.

Ruilverkavelingen hebben een slecht imago: ze zouden vooral gezorgd hebben voor een teloorgang van het historisch cultuurlandschap.¹⁸ Dat beeld is niet helemaal terecht. Ten eerste zijn er gebieden waar geen ruilverkavelingen hebben plaatsgevonden, maar waar door autonome ontwikkelingen de contrasten tussen historische landschappen, de verdwijning van historisch groen en historische bebouwing, etc. ook hebben plaatsgevonden. Ten tweede hebben ruilverkavelingen als representanten van een specifieke ontwikkeling in de tijd ook een zeker cultuurhistorisch belang. Bij het beantwoorden van de vraag of een bepaalde ruilverkaveling van waarde is speelt onder meer de vraag mee of een ruilverkaveling volgens een kwalitatief goed onderbouwd plan is uitgevoerd. Ook bijzondere of zelfs unieke aspecten en 'primeurs' binnen ruilverkavelingen, zoals de omgang met oude houtwallen, spelen een rol.

In het kader van deze studie hebben we een quickscan verricht van de ruilverkavelingen zoals die in de gemeente Wijchen hebben plaatsgevonden. We zullen achtereenvolgens op de verschillende ruilverkavelingen ingaan.

¹⁸ Zie voor een uitgebreide toelichting op het aspect 'cultuurhistorie' in de ruilverkavelingen www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u4/Gids%20cultuurhistorie%2018%20Ruilverkaveling.pdf

Maas en Waal-West (1949-1962)

De ruilverkaveling 'Maas en Waal-West' is historisch gezien de belangrijkste van de drie ruilverkavelingen. In veel aspecten was deze ruilverkaveling de eerste: de enorme schaal (8.500 hectare), boerderijverplaatsingen naar de kommen,¹⁹ de ruiming van krotten, de aanleg van waterleiding en een elektriciteitsnetwerk. Ook ontwerp en uitvoering zijn achteraf uniek gebleken, omdat voor latere ruilverkavelingen andere patronen gekozen zijn en de ruilverkaveling evenmin voortbouwde op eerdere inrichtingsprojecten zoals de Noord-oostpolder. Deze ruilverkaveling is inmiddels veelvuldig bestudeerd en gewaardeerd.²⁰ Het grondgebied van deze ruilverkaveling strekt zich uit tot de gemeentegrens die West Maas en Waal en Wijchen met elkaar delen, maar loopt niet door in de gemeente Wijchen. Daarom gaan we hier nu verder niet op in.

Rijk van Nijmegen-Noord (1962-?)

De ruilverkaveling Rijk van Nijmegen, die aanvankelijk in één geheel zou worden uitgevoerd, werd gezien de enorme omvang (17.300 hectare) in een noordelijk en zuidelijk deel verdeeld.²¹ Verbetering van ontsluiting en afwatering, bedrijfsvergroting en boerderijverplaatsing waren belangrijke agrarische doelstellingen. Daarnaast was er ook aandacht voor krotopruiming. Aanleg van elektriciteitsnetwerk en waterleiding was alleen nodig voor nieuwe boerderijen. Daarnaast werd – en dat was mogelijk nieuw ten opzichte van Maas en Waal-West – een landschapsplan opgesteld dat voortkwam uit een wettelijke verplichting.²²

¹⁹ Van den Ban-Willingse Prins, 1956

²⁰ Ook de hiervoor genoemde brochure van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed over ruilverkavelingen besteedt er op p. 5 aandacht aan; zie ook Righolt & Van Wijk, 1962; Prins, 1997

²¹ Cultuurtechnische Dienst, 1962

²² De kaart van het landschapsplan ontbrak helaas in de gebruikte versie van het rapport uit de Forumbibliotheek van de Wageningen Universiteit.

Behoud en versterking van het bestaande karakter van de gebieden was hierbij een leidend principe, ook in gebieden waar als gevolg van herverkaveling de oude beplanting moest wijken. In het plan is beperkte aandacht besteed aan recreatief gebruik van enkele gebieden, voornamelijk rond Bergharen en Hernen.

Het plan als geheel is landelijk gezien zeker van een geringere cultuurhistorische waarde dan de ruilverkaveling Maas en Waal-West. Lokaal heeft het echter zeker een stempel op het landschap gedrukt, al is dat beperkt gebleven doordat het op bestaande karakteristieken voortbouwde. Vooral tussen Hernen, Batenburg en Bergharen werd een volledig nieuwe ontsluiting van wegen in het landschap aangebracht, alhoewel hier en daar wel stukken van bestaande paden hierin werden geïntegreerd. Datzelfde geldt voor het voorheen geïsoleerde Wezel. Aan deze ontsluitingsstructuur kunnen we daarom enige cultuurhistorische betekenis toekennen, en hebben we deze op de cultuurhistorische waardenkaart opgenomen onder de landschapselementen.²³

Een tweede belangrijk aspect uit deze ruilverkaveling zijn de boerderijverplaatsingen. In de gemeente Wijchen hebben we voor deze ruilverkaveling zes boerderijen kunnen identificeren die aan deze ruilverkaveling kunnen worden gekoppeld. Ze dateren waarschijnlijk pas uit de jaren zeventig en vallen nog buiten het blikveld van architectuurhistorici. Met het oog op een signalerende werking zijn ze toch op kaartbijlage 1 opgenomen.

²³ De kartering van waardevolle objecten uit de ruilverkavelingen kon voor dit project niet volledig worden uitgevoerd. Daarom hebben we ons tot enkele aspecten beperkt. Andere onderdelen, zoals de nieuwe waterlopen en de nieuwe beplanting, dienen later nog bekeken en gewaardeerd te worden.

Rijk van Nijmegen-Zuid (1974-?)

Met de ruilverkaveling Rijk van Nijmegen-Zuid werd in 1974 ingestemd.²⁴ De aard van de ruilverkaveling wijkt sterk af van die van Nijmegen-Noord. Er bestond duidelijk meer aandacht voor het bestaande landschap (microreliëf, groen) en de belangen buiten de agrarische sector. Van grote ingrepen in het bestaande cultuurlandschap was dan ook geen sprake; verbetering van wegen kwam grotendeels in de plaats van de aanleg van nieuwe ontsluitingswegen, al werd dit geholpen door het feit dat er slechts weinig broekgebieden binnen deze ruilverkaveling lagen. Uit deze ruilverkaveling hebben we dan ook geen wegen overgenomen op de cultuurhistorische waardenkaart. Het belangrijkste broekgebied, het Overasseltse Broek, werd overigens wél van een nieuw wegennet voorzien.

Anders dan bij de vorige ruilverkaveling is een concreet verplaatsingsplan voor boerderijen niet in het Rapport voor de Ruilverkaveling opgenomen. Wel wordt opgemerkt dat ongeveer vijf bedrijven ervoor in aanmerking komen. Welke dat waren, is onduidelijk.

Veel interessanter is het landschapsplan dat werd opgesteld. Alhoewel ook hier sprake was van voornamelijk een behoud van waardevolle structuren, werd met name Balgoij en omgeving aangewezen als gebied waar nieuw bos en nieuwe natuur ontwikkeld dienden te worden (in de oude rivierbocht, noordoostelijk van Balgoij) en waar behoud en/of reconstructie van het hagenpatroon plaats diende te vinden. Opvallend genoeg blijkt uit een korte luchtfotoanalyse dat een groot deel van de 'te handhaven beplanting' nu niet meer aanwezig is. De doelstelling uit het ruilverkavelingsplan

²⁴ Herweijer & Koopman, 1974

is in dit gebied dus duidelijk niet gehaald. Het bos in de rivierbocht is wel aangelegd.

3.1.8 Waardering

Voor de waardering verwijzen we naar bijlage 4 en kaartbijlage 1 van de beleidsnota cultuurhistorie 'Samen in verscheidenheid'.

3.2 Landschapselementen

3.2.1 Infrastructuur

Wegen

De inventarisatie van historische wegen en paden levert niet alleen inzichten over de mogelijkheden die de mens vroeger had om zijn route door het landschap te bepalen, maar ook hoe ingrijpend de landschappelijke veranderingen van de afgelopen eeuwen zijn. We zien een wegennet zoals dat in 1832 bestond, met als verfijning daarvan een stelsel van paden. Rondom Balgoij is dat stelsel van paden goed waarneembaar. In de periode tot 1900 ontstond een beperkt aantal nieuwe wegen, zoals de Graafseweg in Alverna.

Op de kaart is weergegeven welke wegen en paden nog bestaan en welke er verdwenen zijn. Zo zien we dat in het agrarisch buitengebied - waarschijnlijk als gevolg van ruilverkavelingen - het wegennet minder fijnmazig is geworden. Veel verbindingen, bijvoorbeeld in de driehoek Lienden-Batenburg-Hernen, zijn verdwenen. Ingrijpender dan ruilverkavelingen zijn echter bouw- en infrastructurele werkzaamheden geweest. In het gebied met droge kamptonginningen ten noorden en oosten van Wijchen zijn sommige wegen geheel verdwenen, terwijl andere zijn gefragmenteerd door dat bij de bouw van bepaalde wijken wegen zijn onderbroken. Ook rondom het geheel verdwenen Passerot is de wegenstructuur sterk gewijzigd. Eenzelfde 'onderbrekend

effect' hebben ook de A50 en A326 gehad, vooral rondom en ten oosten van knooppunt Bankhoef.

Pleinen, brinkachtige structuren, markten en de wegenstructuur in het centrum

Vlakvormige infrastructuur in de vorm van pleinen, brinkachtige structuren, markten en de historische wegenstructuur in de kern van Wijchen is op kaartbijlage 1 ondergebracht onder de eenheid 'plein of brede straat'. Bij de terreinen die als historisch plein of als brinkachtige structuur worden aangemerkt, gaat het deels om terreinen met een agrarische achtergrond, maar ook om meer stedelijke pleinen, zoals de Markt in Wijchen en de vroegere Paardenmarkt langs de Kasteellaan (figuur 11). Daarnaast is de volledige historische wegenstructuur van de oude kern van Wijchen met zijn begrenzingen (rooilijnen) opgenomen. Dit geeft inzicht in de aanpassingen die de wegenstructuur en de stedenbouwkundige opzet van het centrum van Wijchen hebben doorgemaakt sinds 1832. Uit dat jaar dateert het bronnenmateriaal dat we hiervoor hebben gebruikt. In het centrum zelf lijkt niet zo bijzonder veel veranderd te zijn, uitgezonderd rond het klooster Tienakker door de ontwikkelingen in de 19e en 20e eeuw en in de uitlopers van het centrum, waar de wegenstructuur soms ingrijpend is aangepast. De Markt als voornaamste pleinvormige ruimte en de Kasteellaan als brede straat zijn als openbare ruimte bewaard en herkenbaar gebleven. Straten als de Touwslagersbaan en de Burchtstraat hebben wat strakkere, rechtere rooilijnen gekregen ten opzichte van de licht gebogen rooilijnen die er in de 19e eeuw nog lagen. De panden aan de noordzijde van de Burchtstraat liggen ook een stuk naar achter ten opzichte van de oude situatie. Zo zijn alle aanpassingen aan de oude wegenstructuur relatief subtiel en te vatten onder de noemer

Figuur 11. De Paardenmarkt in Wijchen, waarvan de afstand tussen de voorgevels van de huizen de breedte van de vroegere straat verraden.

‘verstedelijking’. Uiteraard hebben er wel forse aanvullingen plaatsgevonden, zoals de Markt-promenade, en is het type verharding van de wegen sterk veranderd.

Spoorwegen

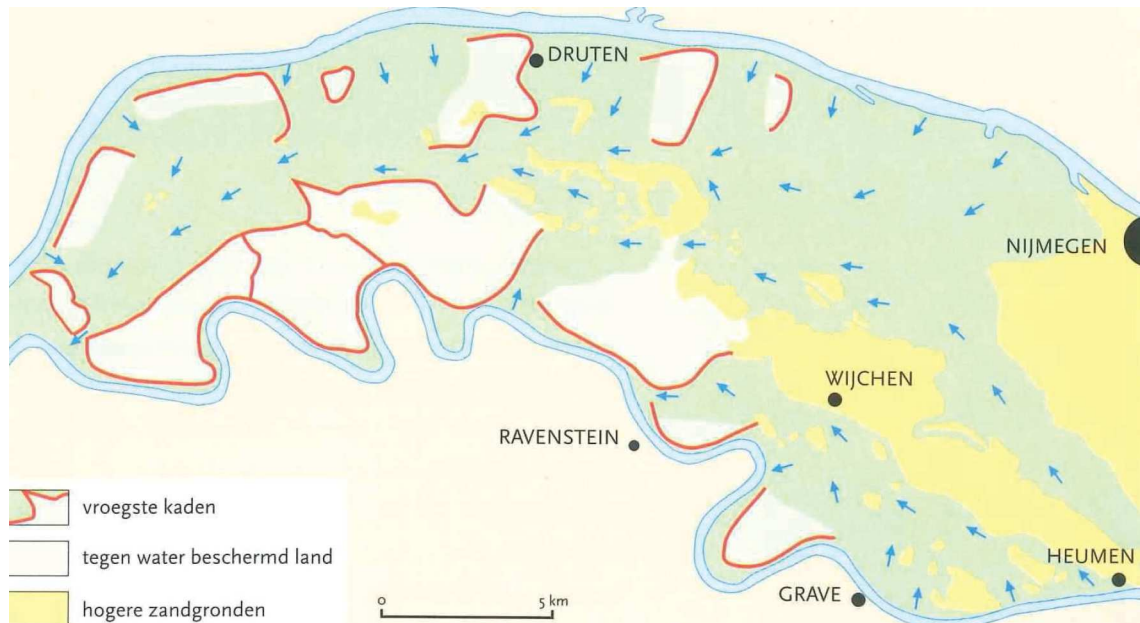
De spoorwegen hebben vanaf de tweede helft van de 19e eeuw direct en indirect een belangrijke rol gespeeld in de landschapsontwikkeling van grote delen van Nederland en zeker ook van Wijchen. Daarom mogen we de spoorweginfrastructuur met recht cultuurhistorisch waardevol noemen.

Wijchen wordt ontsloten door de zogenaamde Brabantse Lijn, ook wel Zuidoosterspoorlijn genoemd. De lijn vormt de historische verbinding tussen Tilburg en Nijmegen. De aanleg en

exploitatie ervan kwamen voor rekening van de Nederlandsche Zuidooster Spoorweg-Maatschappij (1872-1892). De lijn werd geopend op 4 juni 1881 en was aanvankelijk enkelsporig. Dat blijkt alleen nog uit de Edithbrug over de Maas tussen Ravenstein en Niftrik, die nog enkelsporig is.²⁵

Het spoor is vooral als structuur waardevol, aangezien door talloze modernisering en het oorspronkelijke materiaal geheel verdwenen is. Op en rond het spoor zijn de kansen op originele elementen groter. Zo stonden binnen de gemeente Wijchen de wachthuisjes 50 t/m 57, die inmiddels allemaal verdwenen zijn. Het originele station, geopend op dezelfde dag als de

²⁵ nl.wikipedia.org/wiki/Edithbrug

Figuur 12. De vroegste kaden in het land van Maas en Waal. Achter de bekade gebieden langs kon het water door de kommen naar het westen toe afstromen (bron: Driessen & Van de Ven, 2004, p. 17).

spoorlijn, werd in 1973 afgebroken en was één van de vier stations van het type Helvoirt. Het huidige station werd in 1973 geopend en is van het standaardtype Beilen, waarvan er tussen 1970 en 1980 in Nederland zeventien gebouwd zijn. Het feit dat er inmiddels zes van gesloopt zijn, niet in de laatste plaats door het verdwijnen van bemande stations als fenomeen in de laatste jaren, maakt dat deze gebouwtjes in snel tempo zeldzamer worden.²⁶

3.2.2 Waterstaat

Waterstaatkundige werken

Dijken en kaden bepaalden en bepalen in hoge mate de bewoonbaarheid van het rivierengebied. We vinden in de gemeente Wijchen dijken en kaden uit verschillende fasen. De oudere kaden die de lagere bewoonde delen van het gebied tegen overstroming moesten beschermen, kwamen later deels binnendijks

te liggen (figuur 12).²⁷ Een voorbeeld hiervan is het tracé Ruffelseweg-Bankhoeve. Naast die oudere kaden treffen we in de gemeente Wijchen ook de jongere ringdijk aan, die werd aangelegd na de uitvaardiging van de dijkbrief in 1321.²⁸ Hier en daar zijn dijken verlegd of verdwenen; dit is door een gefaseerde studie in beeld gebracht. Op de kaart staan daarom de oudere dijken van vóór 1832, bestaand en verdwenen (figuur 13); idem voor de kades en de jongere dijken aangelegd tussen 1832 en 2000. Het betreft hier veelal afsnijdingen van bochten in de dijk in het kader van dijkverbeteringen en de aanleg van de nieuwe dijk vanwege de Maasafsnijdingen.²⁹

²⁶ Vergelijk bijvoorbeeld het oude standaardtype Hemmen (zes van de zeventien bestaan nog), standaardtype Harmelen (allemaal gesloopt), standaardtype Vierlingsbeek (zeven van de twaalf bestaan nog), standaardtype Sextant (zeven van de zestien bestaan nog) en standaardtype Douma (acht van de tien bestaan nog).

²⁷ Driessen & Van de Ven, 2004. De kades sloten aan op de rivierduinen van Wijchen. Het water stroomde deels als een soort 'overlaat' achter de bekade gebieden door, om tussen de kleine dorpsolders door weer naar de rivier te stromen.

²⁸ Driessen & Van de Ven, 2004

²⁹ Voor de kartering van waterkeringen en -lopen is gebruik gemaakt van het rapport van De Koning e.a., 2009. De werking van het waterstaatkundige systeem staat hierin op een heldere en geïllustreerde manier uitgelegd. Voor een inhoudelijke toelichting op dit rapport verwijzen we dan ook naar De Koning e.a., 2009.

Figuur 13. De bandijk bij Batenburg, met de standermolen van Batenburg in de mist.

Om de waterlopen te kunnen passeren lagen verspreid over het hele gebied bruggen, kleinere voetbruggen en vondrs. De materialisering daarvan is niet bestudeerd; de locaties op de kaarten geven aan waar vanouds een waterloop kon worden overgestoken, los van of hier nu nog een (historische) brug aanwezig is.

Sluizen werden gebruikt om water te kunnen lozen op buitenwater, bijvoorbeeld in de rivier vanuit het binnendijkse land. Op diverse plekken in de Maasbandijk waren zulke sluisjes aanwezig, later vaak vervangen door stoomgemalen (Van Citters I, Niftrikse sluis en Van Citters II, Balgoijse sluis). Schutlakens waren sluizen, gelegen op de plek waar de wetering een dwarskade kruiste, zoals bij de Palckerdijk. Het schutlaken verdween hier in

1545.³⁰ Deze dwarskaden zorgden voor een waterstaatkundige compartimentering van het gebied.

Vanuit Wijchen kon men nog tot in de 20e eeuw met een klein veer over het Wijchens Meer.³¹ De locatie waar de veerstoepen lagen zijn op de kaart weergegeven. Verder lag er een voetveer bij Niftrik en lagen er pontveren bij Niftrik en Batenburg, alle drie over de Maas.³²

Water

Weteringen en leigraven speelden een belangrijke rol in de waterbeheersing van de komgebieden. In eerste instantie waterde men af op

³⁰ Driessen & Van de Ven, 2004

³¹ Het veer wordt voor het laatst weergegeven op de topografische kaart van 1901; in 1928 lag er inmiddels een brug.

³² Topografische kaarten uit de periode 1900-1910 zijn als referentie gebruikt.

de kommen, die hun water op het buitenwater konden lozen via lager gelegen zones tussen de bewoonde gebieden. Na het sluiten van de bedijking bouwde men uitwateringssluizen in de dijken om op de rivier te kunnen afwateren. De afwateringskanalen die dit water buitendijks moesten brengen waren veelal vergraven natuurlijke stroompjes. Vanaf de 14e eeuw kon men de afwatering verbeteren door het aanleggen van de Oude Wetering en later de Nieuwe Wetering door de komgebieden van het Land van Maas en Waal. Alleen kleine polders zoals die van Balgoij en Niftrik behielden hun eigen afwatering op de Maas.³³

Op de ontwikkeling van het waterbeheer in de gemeente Wijchen gaan we hier verder niet dieper in, mede omdat er in het verleden al meerdere zeer goede werken zijn verschenen over de waterstaatsgeschiedenis van het Land van Maas en Waal.³⁴ Van elke waterloop die we gekarteerd hebben waarop in de genoemde publicaties wordt ingegaan, hebben we in de database en op de kaart opgenomen of de waterloop nog bestaat of niet.

Waterpartijen waren er in veel varianten. Het betreft bijvoorbeeld vennen in het rivierduinlandschap van Wijchen ter plaatse van de huidige bebouwde kom, grachten (al dan niet bestaand) rondom boerderijen en kastelen, vijvers van tuinaanleg bij de buitenhuizen en uiteraard ook de eendenkooi van Batenburg. In totaal gaat het om 48 objecten die op de kaart zijn weergegeven. Voor alle volledigheid: voor zover we hebben kunnen achterhalen kent Wijchen geen (restanten van) kolken die het gevolg zijn van dijkdoorbraken uit de periode 1750-1820, waaruit de meeste bekende kolken in het riviereengebied dateren. De enige

bekende dijkdoorbraak binnen de huidige gemeente vond plaats in 1799 ten zuiden van Balgoij, maar hiervan zijn geen sporen in het landschap herkenbaar. Wel zorgden diverse doorbraken elders voor overstromingen van de omgeving van Wijchen, zoals in 1784 toen de Waalbandijk op meerdere locaties tussen Dreumel en Weurt doorbrak. Hiervan zijn geen sporen in het Wijchense landschap zichtbaar gebleven.³⁵

Bestuurlijke eenheden

Als enige 'element' hebben we de bestuurlijke eenheden niet op kaartbijlage 1 weergegeven. De verdeling van het gebied in heerlijkheden en ambten is afgebeeld in figuur 14. Deze indeling in bestuurlijke eenheden representeert de oude bestuurlijke structuur van de dorpsgebieden en heeft een directe relatie met de inrichting van het landschap, bijvoorbeeld waar het gaat om de aanleg van dwarskaden die het overstromingswater bij de burens moesten houden. De grenzen van de polders kwamen doorgaans namelijk overeen met de grenzen van de wereldlijk-bestuurlijke eenheden, zoals de verschillende heerlijkheden, en derhalve kunnen deze eenheden naast bestuurlijk ook waterstaatkundig van belang worden genoemd. De territoria Balgoij-Keent, Hernen, Leur, Batenburg, Horssen, Rijk van Nijmegen en Maas en Waal vormden later ook de dijkstoelen, die het beheer over de dijken hadden.³⁶

3.2.3 Verkaveling

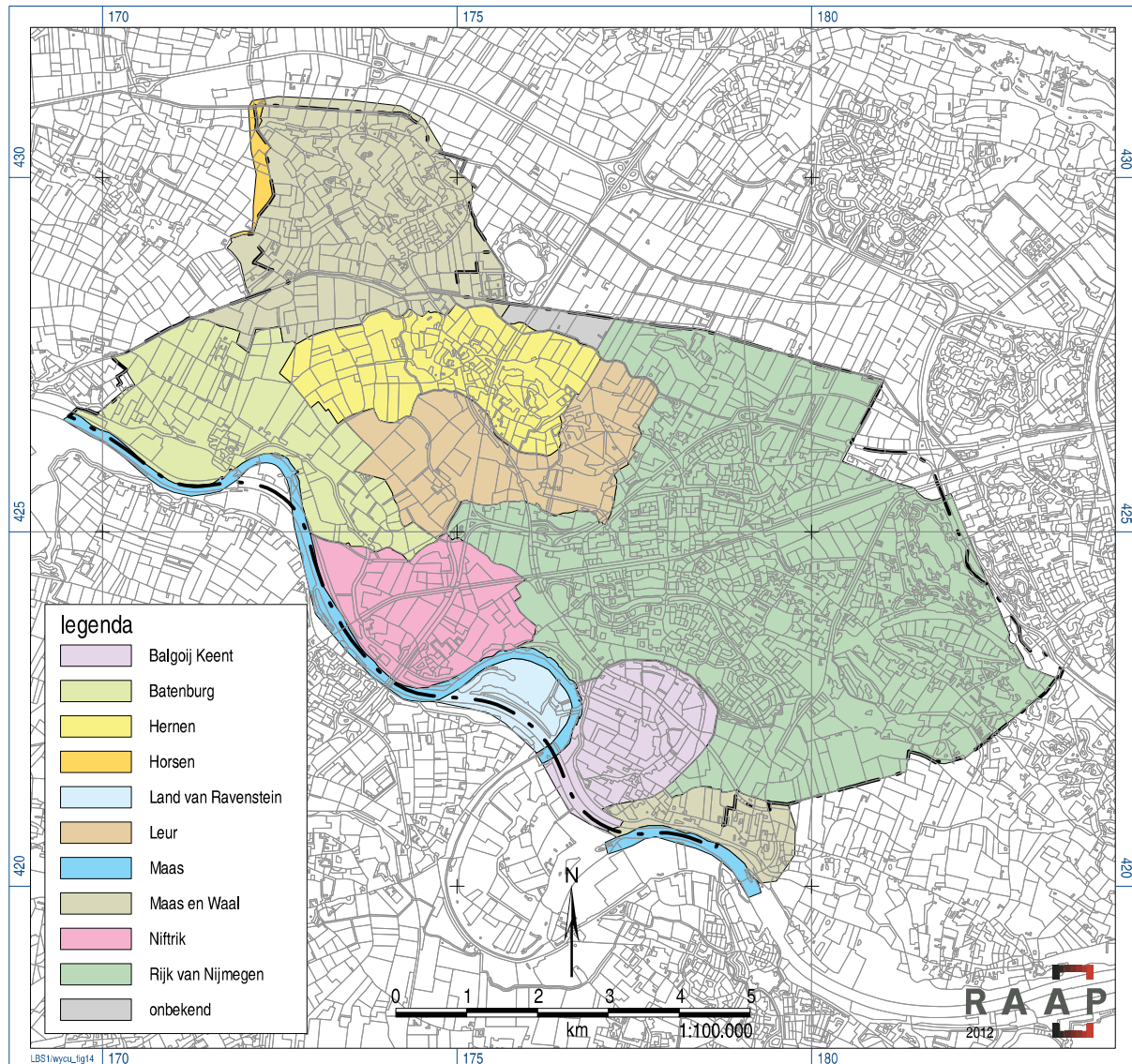
Op basis van een vergelijking tussen de GBKN en de kadastrale minuutplannen uit 1832 hebben we in kaart gebracht welke kavelgrenzen uit 1832 nu nog in het landschap te herkennen zijn. Wat daarbij opvalt, is dat we op enkele

³³ Driessen & Van de Ven, 2004

³⁴ Bijvoorbeeld Pons, 1957; Van Heiningen, 1971; Driessen & Van de Ven, 2004

³⁵ Driessen & Van de Ven, 2004

³⁶ Driessen & Van de Ven, 2004

Figuur 14. De (historisch-)waterstaatkundige indeling van de gemeente Wijchen (bron: Driessen & Van de Ven, 2004; Pons, 1957).

komgebieden na, veelal slechts nog fragmenten van de oorspronkelijke verkaveling terugvinden. Door ruil- of herverkaveling moet er in het landschap veel veranderd zijn. Alleen in de omgeving van Bergharen is er van de historische verkaveling opmerkelijk veel bewaard gebleven.

Uiteraard is er ook door de uitbreiding van de kern Wijchen veel van de historische verkaveling verdwenen. Desondanks is in de stedenbouwkundige opzet van een aantal wijken

de strekkingsrichting van de prestedelijke verkaveling nog herkenbaar. Dat geldt met name voor de wijken aan weerszijden van het Wijchens Ven.

3.2.4 Molenbiotopen

Maalvaardigheid is een cruciale vereiste voor molens om technisch in goede staat te kunnen blijven, tenzij duurzaam voor een andere oplossing is gekozen, zoals een dieselaandrijving zonder herstel van origineel binnenwerk. In principe wordt er door de schrijvers van dit

Figuur 15. De windmolen van Wijchen (verborgen achter de bomen) in 2011, gebouwd op een molenbelt die weer op een rivierduin ligt. Het rivierduinreliëf is hier meer dan elders in de bebouwde kom nog zichtbaar. Inmiddels (2015) zijn de bomen verwijderd.

rapport er vanuit gegaan dat voor elke molen, wil deze behouden kunnen blijven of wil herstel van de oorspronkelijke aandrijving in de toekomst mogelijk blijven, windvang een vereiste is. Per geval zal aan de hand van het molenbiotoop, dat vooral ter signalering op de kaart staat, een afweging moeten worden gemaakt welke belangen zwaarder wegen.

Op de kaart hebben wij een molenbiotoop met een straal van 400 m getekend (figuur 15).

3.2.5 Opgaand groen

Het inventariseren van opgaand groen maakte geen expliciet deel uit van het project waarvan dit rapport het resultaat is. Wél zijn databases met waardevolle bomen ingevoegd waarover de gemeente Wijchen beschikte. Dit levert

een vrij gedetailleerd beeld van lanen en vrijstaande bomen met een monumentaal karakter. Hieronder vallen ook de Bakenbomen langs de Maas. Uiteraard zegt dit niets over eventuele jonge bomen die qua soort en aanplanting op de betreffende landschappelijke positie thuishoren en cultuurlandschappelijk daarmee ook van waarde worden geacht.

3.2.6 Oorlog en defensie

Met een belangrijk deel van de noordoever van de Maas langs de gemeentegrens vormde de gemeente Wijchen een militair-strategisch punt. De rivier vormde niet alleen een gemakkelijk verdedigbare grens, maar was ook een belangrijke internationale verkeersader. Wie deze stroom beheerste controleerde de handel.

Om de context van de gekarteerde elementen goed te kunnen begrijpen, belichten we de historische context wat meer dan van de hiervoor genoemde elementen. Achtereenvolgens gaan we in op de relevante perioden.

Middeleeuwen

Aan het begin van de Late Middeleeuwen verzezen langs de Maas, die de grens tussen Gelre en Brabant vormde, versterkte huizen die later werden uitgebouwd tot kastelen. Aan het eind van de 14e eeuw was het zeer onrustig in de regio. De Hertogin van Brabant en de Hertog van Gelre betwistten elkaars grondgebied. Het conflict spitste zich uiteindelijk toe op de stad Grave en omgeving. In 1386 en 1388 sloegen Brabantse troepen een beleg op voor Grave, om deze stad weer aan hun zijde te krijgen. Beide keren echter zonder succes.³⁷ Omdat Grave onneembaar bleek richtte de hertogin van Brabant zich in de zomer van 1388 op Nijmegen. Vanuit Ravenstein trokken 10.000 soldaten door een doorwaadbare plaats bij Niftrik, in de richting van Nijmegen. In plaats van door te trekken naar Nijmegen sloegen de huursoldaten aan het plunderen waarbij ze de dorpen Niftrik, Wijchen, Hernen en Balgoij brandschatten. Het uiteengevallen leger werd door de troepen van Gelre teruggedreven op de zuidoever van de Maas. Hertog Willem van Gelre liet na de overwinning een kapel stichten die was gewijd aan O.L. Vrouw, St. Victor, St. Johannes en St. Paulus. In 1538 werd de kapel nog genoemd, maar in de 17e eeuw ontbrak elk spoor van de kapel.³⁸ Uit de Middeleeuwen zijn geen bovengrondse sporen van oorlog en defensie in de gemeente Wijchen bewaard gebleven.

Tachtigjarige Oorlog

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog vervulde het grondgebied van de gemeente Wijchen vooral de rol van doorgangsroute. In de directe omgeving lagen de vestingsteden Nijmegen, Ravenstein en Grave die meermalen werden belegerd. Bij het Beleg van Grave in 1602 zijn delen van de circumvallatielinie (linie van belegeringswerken) op Wijchens grondgebied aangelegd. Deze hebben tussen Keent en Nederasselt gelegen en bestonden uit een serie redouten (aarden forten) verbonden met een wal met greppel. Ook heeft er een schans gelegen op de noordoever van de Maas, mogelijk bij Lunen. Omdat de 17e-eeuwse kaarten van de belegering een zeer schematisch karakter hebben is het niet mogelijk de exacte locatie van de belegeringswerken te achterhalen en zijn ze niet geïnventariseerd. Vermoedelijk is er bovengronds weinig tot niets meer van waarneembaar.

Eerste Wereldoorlog

Hoewel de Eerste Wereldoorlog zich buiten het Nederlands grondgebied afspeelde, heeft Nederland en de gemeente Wijchen wel te maken gehad met de oorlogsdruk en de gevolgen. Op 1 augustus 1914 werd het Nederlandse leger gemobiliseerd. De spoorbrug bij Ravenstein vormde een belangrijke schakel in de verdediging van Nederland en werd daarom dag en nacht bewaakt, om te worden vernield wanneer Nederland werd aangevallen. Doordat de neutraliteit kon worden bewaard, is dit niet nodig geweest. Wel kreeg Nederland en ook de gemeente Wijchen te maken met Belgische vluchtelingen, die na de Duitse inval in België (4 augustus 1914) naar neutraal gebied trokken. De meesten werden eerst tijdelijk opgevangen in voorlopige kampen, met name in Brabant. Later worden meer permanente kampen ingericht in de rest van Nederland. In de gemeente Wijchen worden ook Belgische

³⁷ Camps, 1956

³⁸ Schulte, 1982

vluchtelingen opgevangen, zij het op kleine schaal.³⁹ Uit deze oorlog zijn in het landschap van Wijchen geen bekende sporen bewaard gebleven.

Tweede Wereldoorlog

Binnen de gemeente Wijchen zijn weinig plaatsen waar de gevolgen van de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog nog duidelijk herkenbaar aanwezig zijn. Hoewel Wijchen op een strategisch punt lag, tussen de grote rivieren en goed verbonden was met de rest van het land door bruggen en het spoor, zijn bij de inval, de bezetting en de bevrijding maar weinig sporen achtergelaten in het landschap. Het merendeel van de sporen betreft plekken van vliegtuigcrashes (met eventuele ondergrondse sporen), bestaande of reeds verdwenen gebouwen die een specifieke functie in de oorlogsjaren hadden, bruggen die gebombardeerd en weer hersteld zijn en terreinen waar een verhaal aan gekoppeld is. Relevant spoor van oorlog en defensie is ook datgene wat er niet meer is: de verdwenen oude bebouwing van Niftrik die wederopbouw noodzakelijk maakte.

De inval door de Duitsers ging vrijwel geheel aan Wijchen voorbij. Alleen in Niftrik werd grote schade aangebracht toen het Nederlandse leger een schootsveld creëerde rondom de brug over de Maas. De Maas maakte hier deel uit van de verbinding tussen de Peel-Raamstelling in het zuiden en de Grebbelinie in het noorden. Bij het creëren van het schootsveld werden de kerk, de school en vijftien woningen verwoest.⁴⁰ De in 1941 opnieuw gebouwde kerk en school herinneren hier nog aan. Ook de brug over de Maas tussen Niftrik en Ravenstein werd opgebla-

zen om oprukkende Duitse troepen te hinderen. De oprukkende Duitse troepen volgden echter een andere route, waardoor de verwoeste brug geen obstakel voor hen vormde. In de loop van de bezettingsjaren werd de Duitse aanwezigheid steeds meer merkbaar voor de burgers. Goederen werden schaarser en steeds meer mannen moesten zich melden voor de Arbeitseinsatz. Om soldaten en krijgsgevangenen onder te brengen werden scholen en kloostergebouwen gevorderd, waaronder het klooster Alverna en het St. Jozefgesticht. De schoolmeubelfabriek Kooymans-Mes werd ingericht als munitiedepot.⁴¹ De ligging van de gemeente Wijchen onder de aanvliegroute van Engeland naar het Ruhrgebied leidde ertoe dat de lucht regelmatig was gevuld met overvliegende bommenwerpers en jachtvliegtuigen. Tijdens de luchtgevechten stortte een groot aantal vliegtuigen neer. Een aantal van deze locaties is bekend, zoals de crash van een Short Stirling bij De Schebbelaar.

Op 6 juni 1944 begon de invasie door de geallieerden in Europa. Nadat Parijs was ingenomen eind augustus, vorderde de opmars in de richting van België in hoog tempo. Om de troepenverplaatsing van de Duitsers richting het zuiden te bemoeilijken, bombardeerden de Amerikanen op 1 september de weer opgebouwde brug bij Ravenstein (figuur 16).⁴² Het doel werd echter gemist.

Ruim twee weken later, op 17 september 1944, begon de operatie Market Garden waarbij geallieerde troepen een doorgang wilden forceren over de Maas, Waal en Rijn richting het Ruhrgebied. Rondom de bruggen over deze rivieren vonden grootschalige luchtlandingen plaats, waarvan de luchtlandingen

³⁹ Camps, 1956

⁴⁰ Camps, 1956

⁴¹ Camps, 1956

⁴² www.thuisinbrabant.nl

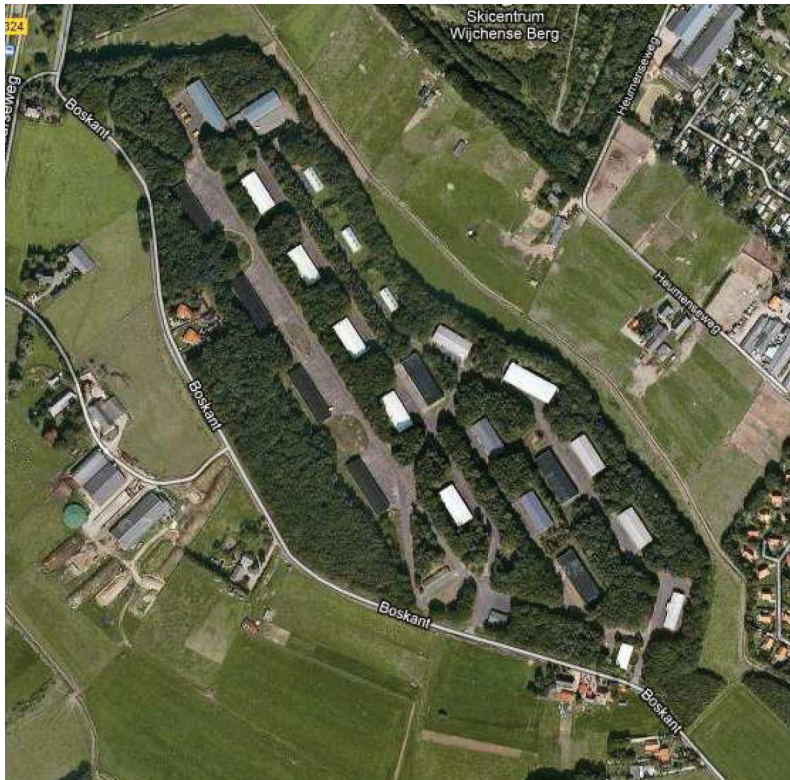

Figuur 16. De (na de oorlog herbouwde) spoorbrug bij Ravenstein.

tussen Ede en Arnhem de grootste bekendheid hebben gekregen. Ook in de gemeente Wijchen werd een groot aantal troepen gedropt. De geallieerden kozen hiervoor een vlak en onbegroeid terrein uit aan de noordoever van de Maas: het Neder- en Overasseltse Broek. Op deze dropzone LZO Oubou landde op 17 september het 504e regiment. Van hieruit moesten, samen met de in de omgeving gedropte regimenten, de brug over de Maas bij Grave en de bruggen over het Maas-Waalkanaal worden ingenomen. Deze actie verliep zeer succesvol en het regiment slaagde erin de brug bij Grave te veroveren alsook een van de vier bruggen over het Maas-Waalkanaal. Hierover konden vervolgens de grondtroepen richting het noorden trekken.

De terugtrekkende Duitsers richtten grote schade aan. De herstelde spoorbrug bij Ravenstein werd op 17 september opgebla-

zen. Ook de gebouwen waarin zij gelegerd hadden gezeten werden vernield: het klooster Alverna werd beschadigd door mitrailleurvuur, het St. Jozefgesticht werd in brand gestoken. Door de succesvolle veroveringen op 17 september hadden de geallieerde troepen tussen de Belgische grens en Nijmegen een corridor gecreëerd dwars door het vijandelijk gebied. Nijmegen bleek echter minder gemakkelijk te bevrijden en moest in straatgevechten worden veroverd. Dit leidde tot een grote stroom van Nijmeegse vluchtelingen naar Wijchen. Zij werden onder andere onder gebracht in de kousenfabriek. In de weken en maanden daarop lag Wijchen in het achterland van het front dat was ontstaan door de stagnerende opmars. Grote aantallen legervoertuigen en manschappen trokken door Wijchen of werden ondergebracht in schoolgebouwen of bij mensen thuis. Om de doortocht van troepen te garanderen werden ter hoogte van de spoor-

Figuur 17. Het MOB-complex bij Alverna, dat inmiddels is ontmanteld (bron: Google Earth).

brug bij Niftrik en Ravenstein twee Baileybruggen gebouwd door de Royal Canadian Engineers. Deze pontonbruggen kregen de namen Yardley en Quebec.⁴³ Langs de straten lagen munitiekisten opgeslagen. Het klooster Tienakker werd door de geallieerden ingericht als hoofdkwartier. Bij de Buijs Ballotstraat werden binnen een primitieve omheining krijgsgevangenen bijeengebracht wachtend op de trein die hen naar Duitsland zou vervoeren.

Al met al is er in Wijchen meer aan verhalen dan aan werkelijk tastbare objecten bewaard gebleven waar het om erfgoed van oorlog en defensie gaat. Enkele objecten zijn er nog, zoals de brug bij Ravenstein en het klooster Tienakker; onduidelijk is in hoeverre deze objecten nog sporen van de strijd kennen, zoals kogelgaten.

⁴³ www.baileybrug.info en www.collectionscanada.gc.ca

Koude Oorlog

Na de Tweede Wereldoorlog verstarden de verhoudingen tussen de Sovjet-Unie en zijn satellietstaten achter het IJzeren Gordijn en de Verenigde Staten met zijn bondgenoten in de NAVO. In Europa werden complexen aangelegd en organisaties opgericht in het gevolg het tot een treffen zou komen. Dat treffen kwam er niet, maar alle voorbereidingen waren wel getroffen. Verspreid over Nederland lagen mobilisatiecomplexen, afgekort als MOB-complex. Eén daarvan werd aangelegd nabij Alverna (figuur 17). Naar schatting waren er ongeveer honderd MOB-complexen, die vanwege het aflopen van de Koude Oorlog inmiddels allemaal buiten functie zijn gesteld. Ze zullen worden herontwikkeld. Voor het terrein in Wijchen zijn inmiddels plannen gemaakt. Een aanzienlijk deel van de bebouwing zal worden gesloopt, en het gebied wordt 'teruggegeven aan de natuur'. Daarnaast zal

Figuur 18. De 19e-eeuwse begraafplaats aan de Kasteellaan in Wijchen.

er een aantal woningen worden gebouwd. Het complex als fenomeen heeft cultuurhistorische waarde; een waardestelling van de gebouwen heeft voor zover bekend niet plaatsgevonden en is dus ook niet medebepalend geweest voor de beslissing wat zou worden gesloopt en wat gehandhaafd.

3.2.7 Religie

Kerkhoven

Rond de kerken werden in vroeger eeuwen de begraafplaatsen voor de 'gewone mens' aangelegd, daar waar de rijken tot 1829 ook wel in de kerken werden begraven. Ook bij de bouw van vele nieuwe kerken in de 19e en vroege 20e eeuw richtte men het terrein rond de nieuwe kerk nog wel in als kerkhof, vaak voorzien van katholieke symbolen als Calvariebergen. Niet minder belangrijk zijn de gemetselde muren rond de kerkhoven, die wettelijk een minimale hoogte van 2 m moesten hebben en

waarvan er nog vele aanwezig zijn.⁴⁴ Veel van zowel de middeleeuwse als de 19e-eeuwse kerkhoven zijn nog altijd in gebruik; onder meer de oude kerkhoven van Batenburg en Wijchen zijn daarentegen opgeheven ten gunste van een nieuwe begraafplaats. Met name op de jongere kerkhoven zijn doorgaans nog oude lijkhuisjes aanwezig, die van groot cultuurhistorisch belang zijn.

Begraafplaatsen

Vanaf 1828 werden buiten de grotere dorps-kommen nieuwe begraafplaatsen aangelegd als gevolg van de wettelijke bepaling dat men binnen kernen met meer dan 1.000 inwoners niet meer mocht begraven vanaf 1 januari 1829. Nieuwe begraafplaatsen werden aangelegd aan de Kasteellaan in Wijchen (figuur 18),

⁴⁴ www.kerksite-beu.nl/lambertus/actueel/torenhaan/memorialen/Hekwerk/hekwerk.htm

de Elckerlycweg in Wijchen en de Kasteelse Allee in Batenburg. Kenmerkend voor deze oude begraafplaatsen zijn vaak hagen om het terrein en smeedijzeren toegangspoorten. Ook zijn hier soms nog oude lijkhuisjes aanwezig.

3.2.8 Straatmeubilair

Het karteren van historisch straatmeubilair was geen expliciet onderdeel van deze opdracht, maar wat tijdens veldwerk is aangetroffen, is op kaart gezet. Cultuurhistorisch erg interessant zijn het betonnen bushokje aan de westzijde van Batenburg, overigens nu in gebruik als infopunt met een stratenplan, en het bushokje in Leur. Beiden dateren uit de wederopbouwperiode en genieten bescherming als gemeentelijk monument. Ook de Blauwe Steen in Batenburg en de stadspomp aldaar zijn op de kaart weergegeven.

Het is ten eerste aan te bevelen om op dit onderdeel in de toekomst de inventarisatie nog uit te breiden, bijvoorbeeld waar het gaat om kleine objecten op agrarische erven en percelen (kippenhokken, bakhuisjes). Deze objecten zijn kwetsbaar en dragen sterk bij aan het kleinschalige karakter van het buitengebied.

3.2.9 Erfgoed van de ruilverkaveling

In § 3.1.7 gaven we al aan dat de verschillende ruilverkavelingen in de gemeente Wijchen hun sporen hebben achtergelaten. Op enkele locaties waren deze sporen van betekenis voor de ruimtelijke structuur. Met name bij die situaties waar men een hoger doel voor een groter gebied voor ogen had, zoals het verbeteren van de geschiktheid voor agrarisch gebruik van komgebieden en de ontsluiting van geïsoleerde delen van de gemeente, is in ons perspectief sprake van een cultuurhistorisch belangrijke ontwikkeling. Het gaat dan om het samenhangende plan van ruilverkavelingswegen en daaraan gelegen boerderijen

in het komgebied ten noorden van Batenburg (Oude Schaarsestraat, Schaarsestraat, Neerveld, De Dreef en Gordenaars) en een verbeterde ontsluiting van de buurtschap Wezel.

3.3 Bouwkunst en stedenbouw

3.3.1 Beschermde en beeldbepalende bouwkunst

Rijksmonumenten

Wijchen kent 83 rijksbeschermden monumenten, die tussen 1967 en 2001 zijn aangewezen. Alle objecten zijn met een stip op de kaart weergegeven.

Gemeentelijke monumenten

Wijchen kent 203 gemeentelijke monumenten, aangewezen tussen 1989 en 2011. Alle objecten zijn met een stip op de kaart weergegeven.

MIP-objecten

Op basis van de bouwhistorische database van de provincie Gelderland is een selectie gemaakt van MIP-objecten. In de provinciale database zelf wordt ook melding gemaakt van als rijksmonument of gemeentelijk monument aangewezen objecten, maar om een dubbeling te voorkomen zijn deze uit de database verwijderd. Wat staat weergegeven zijn dus de MIP-objecten die (op het moment dat de database als actief bestand werd gesloten door de provincie) géén beschermd status genoten op rijks- of gemeentelijk niveau. In totaal gaat het om zestig gebouwen of delen van gebouwensembles.

Beeldbepalende panden

Op basis van de veldinspectie in het kader van dit project is één beeldbepalend pand in beeld gebracht dat verder in geen enkele inventarisatie voorkwam, namelijk de verbouwde T-boerderij met neoclassicistische kenmerken

op de adressen Spoorstraat 25-27 en Burchtstraat 1.

Wederopbouwpannen

Op basis van een inventarisatielijst die in opdracht van de gemeente is samengesteld zijn 99 pannen uit de wederopbouwperiode in beeld gebracht en op kaartbijlage 1 weergegeven.

3.3.2 Bijzondere bouwkunst: kastelen en buitenplaatsen

De adellijke woningen in de gemeente Wijchen zijn in vijf categorieën op te delen: de vol-middeleeuwse mottekastelen in Hernen en wellicht Leur, de ronde burcht van Batenburg, de zaaltorenkastelen van Hernen en Wijchen, de landhuizen van o.a. Leur en de hofsteden uit de Nieuwe tijd van Nijmeegse patriciërs. In onderstaand overzicht laten we ze kort de revue passeren. Een deel ervan bestaat niet meer. De locaties van deze adellijke huizen zijn daarmee vooral van archeologische betekenis.

Mottekastelen

Motte van Hernen

Mottekastelen zijn de oudste kastelen die we in Nederland kennen. Het waren torenachtige gebouwen, geplaatst op een kunstmatig opgeworpen heuvel. Alhoewel er uit schriftelijke bronnen al wel bekend was dat er een voorganger van het huidige kasteel Hernen geweest moest zijn, was de plek tot voor kort nog niet aangetoond. In 2008 werd door middel van de studie van luchtfoto's bepaald dat er ten westen van het kasteel Hernen een ronde gracht had gelegen. In datzelfde jaar volgde een grondradaronderzoek, gevolgd door een booronderzoek. Het ronde kasteel, vermoedelijk een motte, bestond uit een 12,5-15 m brede gracht, die maximaal 225 cm diep was. Daarbinnen lag de motteheuvel,

waarop een toren van baksteen, gedekt met leien, gestaan moet hebben. Het mottekasteel met de naam *Nederhuys* moet in gebruik zijn geweest van vanaf de late 12e eeuw tot aan de verwoesting in 1398 op last van de hertog van Gelre. De boerderij De Templet is vermoedelijk de opvolger van de voormalige voorburcht.⁴⁵

Motte bij Leur

Achter de kerk van Leur ligt een prominente heuvel. Grondradaronderzoek liet zien dat er inderdaad puin in de heuvel aanwezig is, tot 1,5 m onder de (afgeplatte) top, en dat het dus vermoedelijk om een motte gaat.⁴⁶ De versterking werd waarschijnlijk opgericht door de heren van Heinsberg, die in de 10e en 11e eeuw namens de aartsbisschop van Keulen voogd van Leur waren.⁴⁷

Zaaltorenkastelen

Kasteel van Hernen

Aanvankelijk was de bovengenoemde motte van Hernen het enige kasteel van Hernen. In 1357 vond echter een splitsing van de heerlijkheid plaats, waarna één tak van de familie een nieuw huis moest bouwen. Dat werd het *Overste Huys*, het tegenwoordige Kasteel Hernen. De zaaltoren werd in de loop der eeuwen uitgebreid, maar verdween zelf in de laatste eeuwen als gevolg van een zware storm. In een hoek van het kasteel zijn de laagste delen van de buitenmuren nog te herkennen (figuur 19).⁴⁸

Kasteel Wijchen

Kasteel Wijchen is van oorspong een 14e-eeuwse burcht die vóór het midden van

⁴⁵ Flokstra & Kattenberg, 2009

⁴⁶ www.wijchen.nl/binaries/wijchen/cultuur-en-vrijetijd-downloads/bijdrage-jaarverslag-awn.pdf

⁴⁷ Kattenberg, 2005

⁴⁸ Kattenberg, 2005

RAAP-rapport 3040

Tussen stad en land, tussen Maas en Waal, gemeente Wijchen
Een cultuurhistorische inventarisatie (actualisatie)

Figuur 19. Het kasteel van Hernen in een landelijke omgeving. Geheel rechts ziet we het onderste deel van de verdwenen zaaltoren.

Figuur 20. Huis te Balgoij in vervallen staat, gefotografeerd in 1941 door J.P.A. Antonietti.

de 16e eeuw werd verwoest. Op de restanten werd in verschillende fases een nieuw kasteel gebouwd dat in het eerste kwart van de 17e eeuw zijn huidige vorm kreeg. Bij een brand in 1906 werd het kasteel op de muren na verwoest. Onder leiding van de Nijmeegse architect F.A. Ludewig werd het kasteel vervolgens in zijn 17e-eeuwse vorm gerestaureerd.⁴⁹

Huis te Balgoij

Aan het eind van de Torenstraat in Balgoij zijn tot 1941 de restanten zichtbaar geweest van het Huis te Balgoij. Vlak voor de sloop van de laatste restanten is het terrein archeologisch onderzocht door Renaud.⁵⁰ De vroegste vermelding van het huis en de voorburch dateert uit 1369. In de daaropvolgende eeuwen is het kasteel uitgebreid. In 1672 is het kasteel, als vele kastelen in het rivierengebied, verwoest door Franse troepen. Op de funderingen van de ruïne werd een nieuw adellijk huis opgetrokken met kapel, tuinen en boomgaarden. Bij de afbraak in 1941 resteerde hiervan slechts een vervallen woonhuis met grachten, een brug en hekwerk (figuur 20). Momenteel is van het kasteel niets meer in het landschap te herkennen. Een deel van de grachten en waterpartijen is met moeite nog zichtbaar in de natte moerasachtige zone ten zuiden van de Balgoijse Wetering.

Ronde burchten

Kasteel Batenburg

Het eerste kasteel op de plek van de huidige ruïne van Kasteel Batenburg is vóór 1080 gebouwd, mogelijk al in de 9e eeuw in de vorm van een mottekasteel. Rond 1150 werd een woontoren van tufsteen gebouwd. De ronde burcht dateert in aanleg uit de 14e eeuw, toen de ringmuur werd aangelegd. Na verwoesting

van de ringmuur omstreeks 1500 werd het kasteel herbouwd, maar dan vooral als luxe woonpaleis en minder als verdedigbaar kasteel. Het merendeel van het complex zoals we dat kennen van prenten, inclusief de grote torens, was dan ook niet middeleeuws, maar dateerde uit de 16e en 17e eeuw. Het is daarin te vergelijken met kasteel Wijchen. In 1794 brandde de burcht volledig uit als gevolg van brandstichting door de Fransen.⁵¹

Landhuizen

Grote Huis

Aan het eind van de 18e eeuw verrees in Leur in opdracht van de familie Van Balveren het Grote Huis, een neoclassicistisch huis van twee woonlagen met schilddak. Het werd gebouwd toen de heerlijkheid Leur in handen kwam van particulieren, waar het eerder geestelijken waren die er de dienst uitmaakten.⁵²

Hofstedes

Tientacker

Deze hofstede moet al in de 18e eeuw bestaan hebben; een exact bouwjaar is niet bekend. Het is vooralsnog onduidelijk wanneer het landhuis werd afgebroken; de Zusters Franciscanessen uit Bennebroek betrokken de villa in 1854, die in 1865 en 1882 werd uitgebreid met de huidige kloostervleugels. Of toen de oude villa werd afgebroken, is niet helemaal helder.⁵³

De Vormer

Het huis De Vormer werd gebouwd in 1720 en was eigendom van het Oud Burgeren Gasthuis in Nijmegen. In 1908 werd het oude huis afgebroken en verrees een nieuw pand. Het landhuis heeft een T-vorm. Ernaast staat een boer-

⁴⁹ Stenvert e.a., 2000

⁵⁰ Renaud, 1944

⁵¹ Kattenberg, 2005; Bierens de Haan & Jas, 2000

⁵² Kattenberg, 2005, 12

⁵³ Kattenberg, 2005, 18; Kattenberg e.a., 2008, 102

derij, die in 1925 gebouwd werd op de plaats van een afgebrande voorganger.⁵⁴

't Slotje

De basis voor 't Slotje zou al gelegd zijn in de Middeleeuwen, toen het een versterkte boerderij was. In de 17e eeuw liet de Nijmeegse burgemeester Jacob Goris het verbouwen tot hofstede. Hiervan is weinig nog herkenbaar; de grachten werden gedempt en in 1805 werd op de plek van 't Slotje de nu al weer monumentale boerderij gebouwd.⁵⁵

De Hagert

De Hagert werd in 1648 gebouwd in opdracht van de patriciërsfamilie Van Singendonck uit Nijmegen. De hofstede is weliswaar in 1906 ingrijpend gerestaureerd en delen zijn opnieuw opgetrokken, maar de oorspronkelijke sfeer is nog goed herkenbaar.⁵⁶

3.3.3 Historische stedenbouw

Historische nederzettingslocaties (1832)

Op de cultuurhistorische waardenkaart zijn de historische nederzettingslocaties opgenomen zoals deze in 1832 bestonden. Het totaal aan nederzettingslocaties geeft een goed beeld van de nederzettingstructuur die typerend is voor het betreffende landschapstype. Daarnaast is, omdat van deze erven bekend is dat er vóór 1832 bebouwing moet hebben bestaan, een bouwhistorische verwachting aan de gebouwen op deze erven toe te kennen. Immers: als er in 1832 een gebouw stond en dat nu nog altijd het geval is, is het mogelijk dat zich in het huidige gebouw bouwkundige resten van vóór 1832 bevinden.⁵⁷

De nederzettingslocaties zijn uitgesplitst naar het type van het hoofdgebouw op het betreffende erf:

- groot erf;
- woning of boerderij;
- brouwerij;
- karnmolen;
- kasteel;
- kerk;
- korenmolen;
- landhuis;
- pastorie;
- school;
- windmolen.

Het kadastraal minuutplan van 1832 is maatgevend geweest bij het besluit een locatie wel of niet op te nemen. Bijgebouwen zijn alleen opgenomen indien zij volledig vrij stonden en in die zin dus het hoofdgebouw op het erf waren. Een grote boerderij met drie of meer bijgebouwen is weergegeven als groot erf. Als coördinaat is gekozen voor het middelpunt van het hoofdgebouw.

In totaal zijn er binnen de gemeente Wijchen 682 woningen of boerderijen geteld en 112 grotere erven. Er waren verder negen kerken, zes scholen, vijf pastorieën en drie kerken te vinden. De overige categorieën waren relatief klein: twee brouwerijen, twee (wind)korenmolens, twee andere windmolens, twee landhuizen en een (door paardenkracht aangedreven?) karnmolen.

De gegevens over de molens zijn aangevuld met gegevens uit de Nederlandse Molendatabase.⁵⁸ Aan de hand hiervan zijn locaties van molens toegevoegd en is aangegeven of de molen nog bestaat of (gedeeltelijk) verdwenen is.

⁵⁴ Schulte, 1982; Kattenberg e.a., 2008, 129

⁵⁵ Kattenberg, 2005, 18

⁵⁶ Kattenberg, 2005, 18; Kattenberg e.a., 2008, 282

⁵⁷ Voor informatie over historische boerderijbouw voor de specifieke Wijchense situatie verwijzen we naar Kattenberg e.a., 2008 en Van Capelleveen e.a., 2011.

⁵⁸ www.molendatabase.org

Figuur 21. Het koor van de kerk van Leur, met duidelijk zichtbaar het hoogteverschil tussen kerkhof en omgeving.

Er is geen aanvullend veldwerk uitgevoerd en er zijn geen aanvullende bouwhistorische inventarisaties uitgevoerd.

Waardevolle gezichten

Rijksbeschermde stadsgezichten

De gemeente telt één beschermd stadsgezicht, namelijk Batenburg. In 1967 werd het stadje door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg aangewezen.⁵⁹

Waardevolle dorpsgezichten

De gemeente Wijchen telt twee beschermde gemeentelijke gezichten, Leur (figuur 21) en het centrum van Wijchen, en een aantal begrensde gebieden die waardevol worden geacht, maar waar geen juridische bescherming op basis van de erfgoedverordening vanuit gaat.

⁵⁹ Van Heiningen, 1987, 294

Structuurdragers (lijnen)

Op kaartbijlage 2 is een informatielaag weergegeven met structuurdragers op dorps- en wijkniveau. Deze lijnen laten zien wat het stedenbouwkundige motief (het 'handschrift') van de buurt is, maar tonen ook het grotere verband. Daarbij is onderscheid gemaakt in:

- historische linten (onderbroken lijn): oude land- en verbindingswegen tussen de diverse buurtschappen, veelal met agrarische bebouwing of restanten daarvan;
- het stedelijk netwerk (dikke lijn): naoorlogs hoofdwegenstelsel voor lokaal verkeer in Wijchen dat de verschillende woonwijken met elkaar en het centrum verbindt, overwegend vormgegeven als groen omzoomde parkways;
- het wijknetwerk (dunne lijn): wegenstelsel dat de structuur en het handschrift van een buurt of wijk bepaald (bijvoorbeeld gestrekte brede wijkontsluitingswegen met stevige

- bomen en haaks daarop doodlopende woonpaden, of een aaneenschakeling van korte geknikte woonerven zonder onderscheid tussen hoofd- en woonstraten);
- de spoorlijn (onderbroken lijn): de spoorweg uit 1881 doorsnijdt als lineaire barrière de bebouwde kom van Wijchen, in het oosten ingesloten tussen de bedrijven en in het westen grotendeels geflankeerd door groene zomen en een parkway (Stationslaan) die soms een ruimtelijke aanhechting met de flankerende woonbuurt hebben;
 - groenstructuur (gestippeld): samenhangend stelsel van plantsoenen en/of park, dries of bos dat als groen binnenwerk of stevige rand de structuur van een buurt of wijk inkleurt of verbindt met de grotere landschappelijke structuren.

3.3.4 Stedenbouwkundige waardering

Voor de waardering van de historische stedenbouw verwijzen we naar bijlage 4 en kaart-bijlage 1 van de beleidsnota cultuurhistorie 'Samen in verscheidenheid'.

4

Advisering

Dit hoofdstuk bevat niet-bindende handreikingen voor de omgang met en beoordeling van cultuurhistorie. De feitelijke beleidsuitgangspunten zijn vastgelegd in de beleidsnota cultuurhistorie ‘Samen in verscheidenheid’ van de gemeenten Wijchen, Heumen, Druten en Beuningen.

4.1 Adviezen voor cultuurlandschappen; gewenste ontwikkelingsrichtingen

4.1.1 Interne en externe variatie; verschillen met de adviezen in het LOP

Uit de beschrijving van de karakteristieken van de landschappen is gebleken dat de basis van het nu nog zichtbare landschap wordt gevormd door een grote variatie aan landschapstypen. Gebieden die nu relatief uniform zijn en daarom in de landschapskartering van bijvoorbeeld het LOP als één gebied zijn beschreven, blijken hun wortels in zeer diverse landschappen te hebben met bijvoorbeeld grote verschillen in verkaveling en openheid. Het is dan ook mede het doel van deze (toelichting op de) cultuurhistorische waardenkaart om historische variatie in het gebied te schetsen, die – naast wat daarvan nu nog zichtbaar is – inspiratie kan bieden voor de inpassing van toekomstige ontwikkelingen. Daarmee kunnen historische contrasten, die gedurende vele eeuwen kenmerkend zijn geweest voor het landschap van de gemeente Wijchen, weer zichtbaar worden en wordt een aanknopingspunt geboden voor het uitzetten van ontwikkelingen.

Daarnaast biedt dit hoofdstuk vanuit cultuurhistorisch perspectief een sectorale nuancering van het LOP; zo wordt in 7.5 (Oude oeverwal) van het LOP de wens uitgesproken tot het omvormen van het gebied tot een *halfopen landschap*. Zoals hierna te lezen is, zijn de stroomruggen zeker niet overal gesloten geweest en zou vanuit een cultuurhistorisch perspectief een halfopen landschap niet overal wenselijk zijn. Het streven in het LOP om te komen tot de *aanleg van kleine landschapselementen* op de Maasoeverwal wordt meer geconcretiseerd in de adviezen die we in de rest van hoofdstuk 4 zullen benoemen. Leidend bij de keuze voor aanleg van landschapselementen is vanuit een cultuurhistorisch perspectief het feit waar op die oeverwal dat vanuit een historisch perspectief passend is en waar niet. Op die manier kunnen beide documenten prima naast elkaar fungeren. Waar doelstellingen botsen is een nadere belangenafweging noodzakelijk; dat zal zeker niet altijd te vermijden zijn.

Soms moeten we misschien ook constateren dat met de nieuwe gegevens uit de CHW de plannen in het LOP wellicht een volgende keer anders opgesteld zouden zijn, of juist niet.⁶⁰ Vaak zal echter geen sprake zijn van botsingen, en bovendien is – waar dat wel het geval is – in onderling overleg met de initiatiefnemer een bijstelling van de plannen wellicht mogelijk.⁶¹ De CHW kan een historische onderlegger meer status aan een project geven, bijvoorbeeld doordat het plannen net wat bijzonderder maakt. Deze cultuurhistorische adviezen kunnen daarom in de ontwerpfasen een aanvullende rol spelen.

Dat het soms noodzakelijk is om voor meerdere van de hier onderscheiden landschapstypen één gewenste ontwikkelingsrichting op te stellen omdat het terugbrengen van de grote variatie onhaalbaar is, is een afweging op een hoger niveau en is geen sectorale cultuurhistorische afweging. Dat past daarom niet in dit document, omdat dat een afweging moet zijn als alle adviezen naast elkaar worden gelegd en niet al sectoraal. Dat het echter soms noodzakelijk kan zijn om te simplificeren, is een feit. Het getrapte classificatiesysteem dat hier gepresenteerd wordt, biedt die mogelijkheid om op het niveau van de hoofdtypen gewenste ontwikkelingsrichtingen te formuleren. Daarbij zal voor elk hoofdtype nagegaan moeten worden wat historisch gezien de gemene delers en wat de verschillen binnen elk hoofdtype zijn.

Tot slot willen we nogmaals benadrukken dat dit hoofdstuk geen bindende adviezen bevat. Alle handreikingen die gedaan worden, kunnen met name worden benut bij de ambte-

lijke toetsing in het kader van vergunningplichtige ingrepen, maar ook vooraf ter inspiratie aan de initiatiefnemer worden aangereikt. Uiteindelijk zal in alle gevallen moeten worden afgewogen of deze handreikingen passen in het bredere ruimtelijke beleid.

4.1.2 Rivierterrassen- en rivierduinenlandschap

Nat-droge kampongtingingen (kn1a)

Vanuit een cultuurhistorische visie zou voor het gebied rond de buurtschap Wezel de versterking van het contrast met de omliggende komontgunningen voorop moeten staan. Aangezien de verkaveling nog grotendeels intact is, kan hiervoor de aanbeveling 'behoud' worden gegeven. Waar het gaat om versterking kan een goed beplantingsplan wonderen doen, zeker als het transformeren van het landgebruik naar het vroegere landgebruik om economische redenen niet aan de orde zou zijn. Dat betekent dat we pleiten voor een duidelijker markering van de oude bouwlanden door middel van het aanbrengen van randbeplanting. De later aangebrachte bosjes aan de Hoogvonderweg kunnen eventueel worden ingepast en doen *an sich* niet zoveel afbreuk aan de oude structuur. Ze markeren hoogstens een vanouds laag gelegen gebied.

Ook nabij Bergharen komt dit landschapstype voor. De structuur is nog grotendeels intact. De waarde zit vooral in de contrasten met de aangrenzende komontgunningen, kampongtingingen en oude bossen, die met name in reliëf en deels het landgebruik nog wel zichtbaar zijn. Met name door een aanpassing van het laatste zouden de contrasten op relatief korte afstand nog zichtbaarder gemaakt kunnen worden.

Voor extra bebouwing is relatief weinig ruimte, vooral omdat het bewoningslint langs de Grotestraat al zo verdicht is dat bijna een gesloten lint richting de dorpskern van Bergharen is

⁶⁰ Het LOP (z.n., 2006) loopt in 2016 af.

⁶¹ Onder 'cultuurhistorie' worden op p. 56 bijvoorbeeld maar twee mogelijke uitvoeringsprojecten genoemd. Dat kan op basis van onderstaande adviezen en de genoemde wenken verbreed worden.

ontstaan. Nieuwe ruimte zou kunnen ontstaan als op termijn agrarische bedrijven plaatsmaken voor burgerbewoning en er bijvoorbeeld gebouwen kan worden op plekken waar stallen evenwijdig aan de straat staan. In Wezel bestaat op beperkte schaal nog wel ruimte voor nieuwe bebouwing, bij voorkeur in de vorm van zorgvuldig in het landschap geplaatste groepjes van bebouwing.

Droge kampongtingningen op rivierduin of dekzandrug (ktd1)

De droge kampongtingningen op de zandbodem vormen niet alleen één van de meest verbreide landschapstypen in de gemeente Wijchen, maar ook één van de sterkst aangestaste. Een belangrijk deel van de kampongtingningen is namelijk bebouwd door de bebouwde kommen van Wijchen en Bergharen. Alvorens we hier nader op ingaan, zullen we ons allereerst richten op de gaver voorbeelden, zoals de droge kampongtingningen rond Hernen. Mede door de aanwezigheid van het kasteel heeft het dorp zich (beperkt) uitgebreid richting het oosten, en zijn de kampongtingningen ten westen van het kasteel gespaard gebleven. Het aanwezige reliëf en de onregelmatige structuur van wegen en verkaveling vormen hier de belangrijkste kenmerken, naast het gebruik van de grond als akkerland, afgewisseld met opgaand groen. Het akkerland is echter voor een belangrijk deel uit het landschap verdwenen door veranderend agrarisch grondgebruik, maar juist in het gave ensemble met kasteel en dorp zou stimulering van het gebruik van de grond als akkerland zeer waardevol zijn. Het Gelders Landschap, dat naast het kasteel een niet onaanzienlijk deel van het achterliggende land in bezit heeft, zou hier in combinatie met biologische boeren een rol in kunnen spelen.

Zoals gezegd hebben de bebouwde kommen van Wijchen en Bergharen zich voor een

belangrijk deel over de bijbehorende oude bouwlanden uitgerold, en daarmee feitelijk over het landschapstype van de droge kampongtingningen. Het is uiteraard onrealistisch (en stedenbouwkundig ook onwenselijk) dat dit ooit weer in zijn oude toestand hersteld zou kunnen worden.⁶² Maar er zijn wel mogelijkheden voor een kwaliteitsverbetering in historisch opzicht. Sparen van de zeldzame restjes van de droge kampongtingningen aan de noord- en noordwestelijke rand van de bebouwde kom is een primaire aanbeveling. Het gaat dan om het gebied aan weerszijden van de A326, zowel richting Hernen als in de omgeving van De Passerot. Voor zover nog mogelijk is een 'vriendelijke' overgang van landelijk gebied naar bebouwde kom hier wenselijk. De kleinschaligheid van het landschap van droge kampongtingningen is hier, ondanks de opkomst van burgerbebouwing in de 20e eeuw, nog wel zicht- en voelbaar. Eenzelfde advies geldt voor het gebied ten zuiden van de Woeziksestraat, alhoewel dat door zijn inklemming tussen kom en bedrijventerrein nog meer dan het bovenstaande gebied onder zware druk staat. Samen met Hoogbroek, dat besloten ligt tussen kom en recreatiegebied, kan dit restant van het oude kampenlandschap niet alleen een herinnering bewaren aan het landschap dat ooit vrijwel heel de bebouwde kom besloeg, maar kan ook dienen als 'uitloopgebied' voor de dorpsbevolking. Kleinschalige landschappen zijn hier immers beter geschikt voor dan de grootschaliger komgebieden die nu de bebouwde kom van Wijchen aan de noordzijde begrenzen, al was het maar omdat de infrastructuur zich veel beter leent voor korte wandelingen.

⁶² De omgeving van Wijchen staat niet bekend als toekomstige krimpregio waar bebouwing opgegeven zou worden voor landelijk gebied, iets wat in bijvoorbeeld Groningen wel een realistische optie is.

Ook zouden bij herstructurering van wijken, zeker als de stedenbouwkundige opzet geen positieve waardering krijgt, gedacht kunnen worden aan herstel van delen van het oude wegenpatroon. Weliswaar bestaan de meeste hoofdstructuurlijnen nog, maar soms is er een essentieel deel van een oude weg verdwenen. Een voorbeeld daarvan is de verbinding tussen de Tunnelweg ter hoogte van de Startvenseweg en de Pluvierstraat, die nu afbuigt naar het westen, maar vroeger in zuidwestelijke richting doorliep. Ook kan worden gedacht aan herstel van vennen of bosjes op plekken waar deze in het kampenlandschap voorkwamen, uiteraard met respect voor eventueel ondergronds erfgoed. Meer in detail kan gekeken worden in hoeverre vroegere reliëfverschillen nu nog in het bebouwde gebied voorkomen en in hoeverre dit beleefbaar gemaakt kan worden of kan blijven.

Naar de randen toe zouden de overgangen naar andere landschapstypen ook binnen bebouwde kommen geaccentueerd worden, bijvoorbeeld door een afwijkend stratenpatroon of een andere oriëntering van bebouwing.

Mits zorgvuldig ingepast in oriëntatie, bouwstijl en massa (één laag met kap) is de uitbreiding van bebouwing in droge kamptongingen die nog in landelijk gebied liggen, op individueel niveau mogelijk. Uiteraard dient daar voorzichtig omgesprongen te worden met het bodemarchief.

Regelmatig ingedeelde broeken met bewoning en akkers in het rivierterrassengebied (tb1b)

Een bijzonder landschapstype lag aan de noordrand van het rivierduinlandschap van Wijchen, op de overgang naar het komgebied. Door de geleidelijke overgang was hier geen sprake van een duidelijke steilrand in het landschap. Door de aanleg van de wijk Woezik en het bedrijven-

terrein Bijsterhuizen-Zuid is de oude structuur van dit gebied zo goed als geheel opgegeven. Alleen in de opzet van het bedrijventerrein is in hoofdlijnen de noord-zuid gerichte structuur van de ontginning nog waarneembaar. De aanwezigheid van deze bebouwing en de A326 maakt een cultuurlandschappelijke verbetering nauwelijks mogelijk. Hooguit zou behoud van de aftakkingen van de Woeziksestraat in noordelijke richting ook in de toekomst gestimuleerd kunnen worden, maar de vraag is of dit haalbaar is. Dit gebied heeft door zijn verregaande bebouwingsgraad dan ook weinig cultuurlandschappelijke prioriteit (meer). Archeologische waarden kunnen er nog wel aanwezig zijn.

Oude bossen op hogere plateaus (td2)

Oude bossen zijn een relatieve zeldzaamheid in Nederland. In het midden van de 19e eeuw lagen er slechts hier en daar boskernen, veelal hakhout of zwaar gedegradeerde resten van middeleeuwse bossen. Het is dus zaak op een zorgvuldige manier met de aanwezige oude bossen om te gaan, zowel vanuit het cultuurhistorisch perspectief als vanuit een ecologisch perspectief. Geadviseerd wordt dan ook de oude bossen een hoge mate van bescherming te geven en het beheer te richten op herstel van oude bosvegetatie en behoud van historisch-geografische structuren. Activiteiten die niet primair gericht zijn op beheer en herstel van de bossen, zijn ongewenst. Het betreft onder meer agrarische werkzaamheden en bebouwing, overigens altijd onder voorbehoud van de aanwezigheid van historisch waardevolle bebouwing. Voor terreinen waar het bos tussen 1850 en heden is verdwenen, moet nagegaan worden of het praktisch mogelijk is het oude bos te herstellen als dit andere waarden niet hindert. Vaak is de bodemkundige toestand dusdanig veranderd, dat regeneratie van de oude bos typen onmogelijk is. In dergelijke gevallen verdient extensief beheer de voor-

keur, waarbij bijvoorbeeld aansluiting gezocht kan worden bij de landschappelijke fase van na de boskap (bijvoorbeeld agrarisch gebruik).

Een bijzonder onderdeel van de oude bossen is het MOB-complex dat zich daar bevindt. Een waardestelling van individuele gebouwde objecten valt buiten het kader van dit onderzoek. Overigens is al besloten dat een aanzienlijk deel van de gebouwen zal verdwijnen, en een waardestelling voor die objecten heeft in die optiek dan ook weinig toegevoegde waarde meer. Het is wel van belang om naar de gebouwen die gespaard blijven (o.a. de plofbunkers) nog eens door een architectuurhistoricus te laten kijken, uiteraard in de context van het totale MOB-complex.⁶³

Rivierterrasontginningen op afwisselend plateaus en laagten (tn1)

Over de rivierterrasontginningen kunnen we, net als over de regelmatig ingedeelde broeken, erg kort zijn: ze zijn zo sterk veranderd dat voor een cultuurhistorische impuls weinig mogelijkheden bestaan. Het gaat namelijk om het gebied van de Berendonck, dat door de aanleg van het recreatiegebied onherkenbaar veranderd is. Het deel van dit landschapstype dat tot op heden nog agrarisch gebruikt werd, namelijk in de oksel van de N326/A73 bij de Oude Smallesteeg, wordt ingericht als bedrijventerrein. De oude bebouwing langs de Woeziksestraat, onderdeel van het landschapstype van de droge kampongtginningen, wordt hiermee in dit deelgebied ingeklemd tussen bedrijventerreinen. Dat maakt de enige locatie waar de bebouwing langs de Woeziksestraat straks nog grenst aan agrarisch gebied, namelijk rondom de Ploegweg, zo waardevol. Hiervoor werd daar al op gewezen.

Jonge bossen en heiderestanten op rivierduinen en stuifzanden (hd6)

Eerder constateerden we al dat de waarde van de jonge naaldbossen op de rivierduinen zeer beperkt is. Hieruit volgt daarom de aanbeveling om de naaldbossen geleidelijk plaats te laten maken voor de zowel cultuurhistorisch als vegetatiekundig veel interessantere heide en – waar aan de orde – een revitalisering van de vroegere stuifzanden. Behoedzaam omgaan met archeologische voorwaarden is een voorwaarde.

Een structuurrijke heide is vegetatiekundig het meest waardevol en stuit vanuit cultuurhistorisch perspectief niet direct op bezwaren, mede doordat de heide tot na de Middeleeuwen dit karakter gehad moet hebben en de homogene heide met overwegend struikheide (*Calluna vulgaris*) een relatief recent verschijnsel is. Omvorming naar loofbos is ook een mogelijkheid, en kan als cultuurhistorisch neutraal beoordeeld worden. Qua draagvlak kan het positief beoordeeld worden, omdat het kappen van grote oppervlakten bos veelal op bezwaren onder het publiek stuit.

Behoud van de kleine kampongtginningen is alleen interessant wanneer er sprake is van een ensemble en/of ruimtelijke relatie met historische boerderijen (hiernaar is geen verdere studie gedaan; dit zal nader moeten worden bekeken). Mocht een dergelijke ensemblewaarde niet bestaan, dan is het vanuit cultuurlandschappelijk perspectief te verantwoorden om hier te streven naar regeneratie van heide (binnen de randvoorwaarden die het aardkundig en archeologisch erfgoed stellen). Ten slotte – maar dat moge duidelijk zijn na het voorgaande – is bebouwing in dit gebied niet wenselijk.

⁶³ www.wijchen.nl/projecten/nl/woningbouwprojecten/mobcomplex_alverna

Jonge ontginningen op afwisselend plateaus en laagten (fn1)

Wijchen kent slechts weinig gebieden die pas relatief recent voor de eerste maal verkaveld zijn. Het gebied aan de zuidoever van het Wijchense Ven is een uniek voorbeeld van een jonge ontginning. Vanuit cultuurhistorisch perspectief dient het beheer hier zoveel mogelijk gericht te zijn op behoud van het kleinschalige agrarisch cultuurlandschap inclusief onderhoud van het opgaand groen. Natuurontwikkeling dient hierbinnen met de nodige omzichtigheid te gebeuren en maximaal gericht te zijn verrijking van de graslandvegetatie. Behoud en versterking van de beschreven contrasten binnen het gebied is eveneens aanbevelenswaardig, d.w.z. een meer gesloten landschap tegen de Boschkant en een opener landschap aan de oost- en westzijde en tegen het Wijchense Ven. Bebouwing is onwenselijk in dit landschapstype.

4.1.3 Stroomrugontginningen**Oude ontginningen op hogere oeverwallen en donken (rd1)**

Deze landschappelijke eenheid, die eigenlijk een beetje een Fremdkörper vormt, komt zo weinig voor dat er relatief weinig algemeen over gezegd kan worden. Belangrijkste aanbeveling is voor Lienden om de huidige open structuur van de nederzetting te behouden en eventueel te denken aan reconstructie van de pleinvormige ruimte, die de structuur van het buurtschapje nog in sterke mate bepaalt. Rekening houdend met dergelijke structuren is nieuwe bebouwing, passend in de omgeving, mogelijk.

Hoger gelegen stroomrugontginning met gevarieerde structuur (rds1)

In deze delen van het holocene rivierenlandschap heeft de ruilverkaveling van de 20e eeuw een belangrijke rol gespeeld bij de nivellerings van de landschappelijke contrasten.

Eén van de belangrijkste is wel de verandering van het grondgebruik, iets wat voor dergelijke grote gebieden nauwelijks stuurbaar is vanuit de ruimtelijke ordening. Alhoewel uitbreiding van het areaal akkerland dus een gewenste ontwikkelingsrichting is, is het niet realistisch hierop verder in te zetten. Alleen door grondeigenaren kan hierop invloed worden uitgeoefend. Grote terreinbeherende instanties hebben hier nog een wereld te winnen als het gaat om landschappelijke kwaliteit.

De historische verkaveling is er daarnaast voor een groot deel op de schop gegaan, en reconstructie daarvan is doorgaans evenmin mogelijk doordat de grond nog gebruikt wordt voor grootschalige agrarische activiteiten. De vraag is ook of het wenselijk is om op basis van historisch kaartmateriaal een verkaveling terug aan te leggen. Wat wellicht wel mogelijk is, is herstel van de geslotenheid van het landschap in die deelgebieden, die vanouds ook een gesloten karakter droegen. De beplanting staat dan weliswaar niet op de oorspronkelijke plek, maar de geslotenheid verbetert er wel door. Een nauwkeurige studie van welke gebieden gesloten en welke open waren, dient deel uit te maken van een beplantingsplan.

Uitbreiding van de dorpen Hernen, Niftrik en Leur, gelegen binnen dit landschapstype, door middel van het simpelweg aanbouwen van een woonwijk levert schade op aan de historisch waardevolle stedenbouwkundige structuur van de dorpjes zoals ze nu bestaan en de holocene rivierenlandschappen daar omheen. Een meer individuele benadering van de bouwopgave is dan vanuit cultuurhistorisch perspectief zeer gewenst. Daarbij kan gedacht worden aan nieuwe huizen aan de voet van de dijk of aan lintbebouwing langs uitvalswegen van het dorp, niet in strakke rijen maar met variabele afstanden tussen de erven.

Regelmatige stroomrugontginning op de hogere delen van de stroomrug (rds2)

Deze regelmatige stroomrugontginningen bestrijken een kleiner gebied dan de hiervoor genoemde onregelmatige, en liggen in de omgeving van Batenburg en ten westen en zuiden van de kern van Wijchen. Wijchen-Zuid is volledig bebouwd. Pas bij een herstructurering van de wijk kan gedacht worden aan herstel van oude structuren, zoals een ontwerp dat aansluit bij het oude kavelpatroon of herstel van de wegen tussen de historische kern van Wijchen en de buurtschap Woord.

In de andere twee gebieden met regelmatige stroomrugontginningen is meer eer te behalen, omdat deze gebieden deels nog hun oorspronkelijke structuur kennen. Het gebied ten westen van Wijchen wordt wel doorsneden door de A50 met knooppunt Bankhoef, de A326 en de afslag Bergharen. Alleen de boerderij ten noorden van de afslag (de Hagert) en de boerderij in het westen van het gebied (de Bankhoef) liggen op een historische plek, alle overige bebouwing is later toegevoegd. Streven naar consolidering van het aantal huisplaatsen is wenselijk, ook al omdat vermindering van het aantal huizen op korte termijn niet aan de orde zal zijn. Bovendien is de vraag in hoeverre middelen op dit gebied moeten worden ingezet gezien de sterke aantasting door de aanleg van infrastructuur. Gezien de aanwezigheid van de snelweg is de belangrijkste landschappelijke opgave hier het waarborgen van de landelijkheid van het gebied, d.w.z. het vrijwaren van bebouwing.

Het meest waardevolle gebied ligt aan op de stroomrug rondom Batenburg. De hoofdstructuur van de verkaveling is nog te herkennen, al is de geslotenheid door het verdwijnen van de beplanting sterk veranderd. Samen met het sturen van eventuele nieuwe bebouwing (zie

ook categorie rns2) ligt hierin dus de belangrijkste opgave: het stimuleren van nieuwe beplanting langs de perceelsranden. Daarmee wordt ook het belangrijkste contrast met de aangrenzende lagere delen van de stroomrug versterkt, want in verkaveling en grondgebruik liepen beide gebieden geleidelijk in elkaar over. Nieuwe bebouwing in dit gebied is vanuit cultuurlandschappelijk perspectief niet onaanvaardbaar. Wel zouden de huizen dan op enige afstand van elkaar langs de oost-west lopende wegen gepositioneerd dienen te worden. Inpassing qua bouwstijl en massa is hier opnieuw relevant. Ook dient rekening gehouden te worden met archeologisch en aardkundig erfgoed.

Lager gelegen stroomrugontginning met gevarieerde structuur (rns1)

Zoals al opgemerkt is dit landschapstype, meer dan op de hogere delen van de stroomrug, de hoofdstructuur van de verkaveling bewaard gebleven. Deze kwaliteit zou moeten worden gekoesterd. Enige verdichting van de beplanting is – met een goed beplantingsplan – raadzaam om de contrasten van het gebied met andere landschapstypen, zoals de grote komgebieden, te versterken. In deze landschappen kwam vanouds vrijwel geen bebouwing voor, dus het is raadzaam bouwmogelijkheden hier zoveel mogelijk te beperken. Bouwen in de landschappen waar bebouwing vanouds wél voorkwam kan de contrasten tussen de landschappen immers alleen maar versterken.

Regelmatige stroomrugontginning op de lagere delen van de stroomrug (rns2)

Evenals zijn hoger gelegen tegenhanger vinden we dit landschapstype vooral terug in het centrale deel van de gemeente (ten zuiden van Leur) en ten noorden van Batenburg. Het gebied tussen Leur en Wijchen had sterk te

lijden onder de aanleg van A50 en A326 en is door herverkaveling ingrijpend gewijzigd. Het plaatsen van perceelsrandbeplanting zou deze sterke aantasting enigszins kunnen temperen, maar door de grote infrastructurele werken is de cultuurlandschappelijke winst in dit gebied minimaal. De prioriteit vanuit cultuurhistorisch perspectief is daarmee laag. De belangrijkste kwaliteit die zou moeten worden gewaarborgd is het weren van verdere grootschalige bouwactiviteiten, het borgen van de waterloop aan de zuidrand, de wegen langs de randen en de dijk aan de noordrand van het gebied.

Interessanter is het gebied bij Batenburg, dat ondanks het verdwijnen van beplanting nog wel enige kwaliteiten kent, zoals de hoofdstructuur van de verkaveling. Het aanbrengen van beplanting en het weren van bebouwing kan hier leiden tot een sterke winst aan kwaliteit. Eventuele verspreide bebouwing langs de wegen kan plaatsvinden in de hogere regelmatige stroomrugontginningen. Daarmee zou een historische tendens voor de bouw van boerderijen langs de Maasdijk, (in beperkte mate langs de) Laaksestraat en langs de Hoefweg kunnen worden voortgezet.

Binnendijkse, verlande riviermeander (rs4b)

De verlande meander van Balgoij is landschappelijk één van de meest fraaie voormalige rivierbeddingen van de gemeente. De sterk gebogen vorm, typisch voor een afgesneden rivierarm, is weliswaar nog wel zichtbaar in het landschap, maar de beleefbaarheid kan zeer versterkt worden. De buitenbocht is nog zichtbaar door de aanwezigheid van een waterloop, maar de binnenbocht is door herverkavelingen met name in het westelijk deel (waar de Drutenseweg de meander snijdt) verdwenen. Aan de noord- en oostzijde is de meander nog duidelijker waarneembaar. Een duidelijker markering van deze bocht

aan de westzijde is zeer aanbevelenswaardig en vanuit cultuurhistorisch perspectief misschien wel één van de meest fraaie kansen van alle gewenste ontwikkelingen die in dit hoofdstuk worden gepresenteerd. Weliswaar werkt de bosstrook aan de oostzijde, aangelegd in het kader van de ruilverkaveling Rijk van Nijmegen-Zuid visualiserend, maar historisch geïnspireerd is deze strook zeker niet. In combinatie met herstel van de landgoedaanleg rond het kasteel van Balgoij, inclusief de grachten en waterpartijen (en een moderne herbouw van het kasteel?), zou de bosstrook kunnen worden omgezet in kleinschalig grasland, gescheiden door haaks op de meander staande houtsingels en begeleid door een smalle houtsingel die de bocht in het landschap markeert, maar transparanter is dan het huidige bos.

Realistischer is wellicht de handhaving van de bosstrook aan de oostzijde en een stimulering van de aanplant van (smalle) houtsingels en markering van de binnenbocht door middel van een houtsingel aan de westzijde. Op het vlak van promotie zou het de moeite lonen om Balgoij te promoten als 'dorp tussen twee Maasarmen', om de beleving van de oude riviermeanders te versterken.

4.1.4 Komontginningen

Komontginningen, regelmatig blok- tot strookvormig ingedeeld (rk1)

De komontginningen kunnen zonder enige twijfel tot de best bewaarde grotere landschappelijke eenheden gerekend worden. Hun rationele verkaveling als gevolg van de waterstaatkundige problematiek heeft ervoor gezorgd, dat ze ook voor het huidige landbouwbedrijf nog geschikt zijn en ruimtelijk amper hoeven te worden aangepast, een verbetering van de ontwatering daargelaten. Dat laatste zorgt echter wel voor een veranderend

grondgebruik; niet alleen is de bouw van agrarische bedrijven in het gebied mogelijk geworden, ook zijn boomteelt en akkerbouw niet onbelangrijke activiteiten geworden. Vanuit cultuurhistorisch perspectief is ander gebruik dan grasland met enige akkerbouw opgaand bos niet direct wenselijk, maar als het dan toch geschikt gemaakt moet worden voor andere activiteiten, hebben agrarische activiteiten in het 'platte vlak' de voorkeur. Akkerbouw doet hier een mindere aanslag op het traditioneel open gebied dan de boomteelt, die in uiterlijke verschijningsvorm niet te vergelijken is met bijvoorbeeld de historische bosjes rond de eendenkooien. De nog aanwezige en intacte eendenkooi is overigens een belangrijke waarde in het komgebied 'De Laak' tussen Batenburg en Bergharen. Behalve de boomteelt zijn ook afgravingen in principe een vorm van aantasting, zoals de Wezelse Plas.

Voor wat betreft het noordelijke komgebied tussen Wijchen en Wezel is behoud van de openheid, het gebruik als grasland en de rationele verkaveling met sloten de belangrijkste opgave. Bebouwing zou hier zoveel mogelijk geweerd moeten worden, en eventueel geplaatst kunnen worden in de aangrenzende wat hoger gelegen gebieden. De bestaande bebouwing is hier in het kader van de ruilverkaveling Rijk van Nijmegen-Zuid, begonnen in 1974, terecht gekomen.⁶⁴ Er zijn onvoldoende aanwijzingen dat deze ruilverkaveling zo belangrijk is, dat de specifieke kenmerken van deze ruilverkaveling ook geborgd zouden moeten worden. Op termijn is daarmee verplaatsing van deze agrarische bedrijven vanuit een cultuurhistorisch perspectief nastrevenswaardig, al zijn er argumenten te noemen om

tenminste een deel van deze historische tijdslaag in het landschap van de kommen herkenbaar te houden.

De reliëfverschillen met de aangrenzende landschappen zijn de belangrijkste contrasten die behouden zouden moeten blijven. Een goed voorbeeld van een scherp contrast is te vinden aan de Broekstraat bij Hernen, waar het komgebied via een smalle zone van huizen langs de Broekstraat over gaat in het Hernense bos. Verder naar het oosten is de overgang van het komgebied naar de droge kamontginningen ongetwijfeld beter te accentueren, al blijft het gewijzigd grondgebruik een belangrijke nivellering van het landschap.

Komontginningen, strookvormig ingedeeld (rk2)

Strookvormige komontginningen vinden we, zoals gezegd, in het zuidoostelijk deel van de gemeente. Veel van zijn karakter is door herverkaveling en verwijdering van de beplanting verloren gegaan, en daarmee lijkt het sterk op de hierboven genoemde komontginningen. Oorspronkelijk had het echter een totaal ander karakter.

Dit gebied zal gezien zijn ligging voor de landbouw een beperktere rol spelen dan de hierboven besproken kommen. Daardoor ontstaat er wellicht meer ruimte voor een meer op landschappelijke waarden gericht beheer: verkleining van de percelen en aanplant van nieuwe randbeplanting. Wellicht is zelfs binnen het huidige agrarisch gebruik wel iets te doen in deze richting, met name wat betreft beplanting. Daarmee kunnen de landschappen aan de rand van de bebouwde kom van Wijchen een impuls krijgen en geschikt gemaakt worden als spreekwoordelijke 'achtertuin' van de nieuwe dorpsbewoners. Eventuele nieuwe bebouwing past – mits goed ingepast – wel-

⁶⁴ Driessen & Van de Ven, 2004. De belangrijkste andere verandering in de kom was een verbreding van de perceelssloten, hetgeen een relatief beperkte invloed op de cultuurhistorische waarden van het gebied had.

licht binnen de kern van Lunen of langs de Boskantse Broekstraat. Met een goede aanpak is dit gebied om te vormen tot een kwalitatief hoogwaardige rand van de bebouwde kom én van de gemeente Wijchen zonder daarmee het agrarische karakter van het gebied aan de oostzijde, dat sterk onder druk staat, te negeren.

Komontginningen, onregelmatig verkaveld (rk6)

Alhoewel de landschappelijke structuur rondom Bergharen nog intact is en het gebied door zijn variatie tot de meest waardevolle landschappen binnen de gemeente Wijchen kan worden gerekend, is er zeker nog verbetering mogelijk. Met name herstel van beplanting langs wegen en langs perceelsranden is, mits er een goed beplantingsplan ligt, een verrijking voor het gebied. Eventuele bebouwing dient voornamelijk plaats te vinden buiten dit landschapstype; langs de wegen is binnen het landschap van de droge kampongtingningen en de nat-droge kampongtingningen nog wel ruimte voor nieuwe bebouwing op beperkte schaal, alhoewel de bebouwing daar al behoorlijk verdicht is. Behoud van de hoofdlijn van de verkaveling en de diversiteit aan grondgebruik (akkerijtjes, bosjes) zijn belangrijke uitgangspunten voor de ontwikkeling van deze gebieden. Daaraan ontleent het zijn kleinschaligheid en zijn verbanden met de aangrenzende landschappen.

4.1.5 Uiterwaarden

Uiterwaarden en zomerbed (ru1)

Zoals we hiervoor al zagen zijn de uiterwaarden binnen de gemeente Wijchen betrekkelijk gering van omvang: ze zijn meestal maar van beperkte breedte. Door de aanleg van een haven tussen Niftrik en Balgoij en de verlegging van de Maas tijdens de Maaswerken zijn de uiterwaarden bovendien sterk aangetast.

De uiterwaarden zoals zij nu bestaan ontleenen hun waarde vooral aan het feit dat ze als grasland gebruikt worden, de oevers van de rivier nog duidelijk zichtbaar zijn, en de verkaveling nog min of meer intact is. De aanplant van nieuwe perceelsrandbeplanting, en ten westen van Niftrik enig ooibos lijkt door de plannen voor verruiming van de mogelijkheden van de rivier relatief beperkt. Alhoewel natuurontwikkeling in veel gevallen de kwaliteiten van uiterwaarden sterk kan aantasten, is het hier met enige reserve in grote delen van het gebied mogelijk. Aandachtspunten daarbij zijn de gebieden met oude meanders. Bij Batenburg is de oude Maasmeander uitgegraven, doch de kwaliteit van deze ingreep in historisch perspectief is niet nader geanalyseerd. Bij Balgoij zou op de één of andere manier juist aandacht besteed kunnen worden aan het feit dat de Maas hier door oud cultuurland is aangelegd en de uiterwaarden feitelijk geen 'echte' uiterwaarden zijn. De dijk heeft hier nu een sterk scheidende functie, maar zo mogelijk zouden binnendijkse structuren buitendijks moeten worden doorgetrokken, al is het maar in de vorm van voortzetting van de Hoeveweg en Veldsestraat in de vorm van een kunstproject. Dit zou een verwijzing kunnen zijn naar de oude relatie tussen Hoeveweg en Oude Maasweg en de Veldsestraat en Hoogveldsestraat. Hierin zou de oude relatie tussen de dorpen Balgoij en Keent centraal kunnen staan.

4.1.6 Overig

Historische kern (HK)

Niets in het landschap lijkt zo dynamisch te zijn als de plekken waar mensen wonen en werken: de bebouwde kommen, en daarbinnen de oudste delen ervan: de historische kernen. Tegelijkertijd bestaat er een enorm verschil tussen die historische kernen binnen de gemeente. Waar bijvoorbeeld Batenburg, Leur en Hernen qua sfeer nog duidelijk een

relatie met de historie hebben, zijn Wijchen en Alverna door hun ligging en economische rol sterk veranderd. De economische druk op deze kernen maakt behoud van de historische sfeer slechts plaatselijk mogelijk, zoals rond het kasteel in Wijchen. Het dorpscentrum is echter sterk veranderd en vertoont stedelijke trekjes door hoge winkelpanden met appartementen, bijvoorbeeld aan de westzijde van de Touwslagersbaan. Tegelijkertijd is dit alles wel binnen de historische infrastructuur uitgevoerd. De poging die hier gedaan is om de entree van het dorpscentrum te markeren heeft weinig historische parallellen. Dorpen gingen in het verleden juist naadloos over in hun omgeving doordat erven een landelijk karakter hadden en huizen naarmate men verder van de kerk kwam steeds verder uit elkaar stonden. Langs de straten lagen deels ook de moestuinen en boomgaarden, omgeven door beukenhagen. Behoud van het landelijk karakter van de dorpen waar deze sfeer ten dele nog bestaat, zoals Hernen, Leur en voor een deel ook Bergharen heeft een zeer hoge prioriteit vanuit cultuurhistorisch perspectief.

Tegelijkertijd zal men erkennen dat het terugbrengen van deze sfeer in de dorpskern van Wijchen economisch en sociaal-maatschappelijk onhaalbaar is. Toch kunnen er stappen gezet worden om de historische kwaliteiten die de kern van Wijchen nog bezit, te verhogen. Zo kan er met een afwijkende klinkerbestrating worden gewerkt in de straten die deel uitmaken van het historisch dorpshart.⁶⁵ Bij een toekomstige herstructurering kan een reconstructie van verdwenen wegen worden overwogen. Nieuwe bebouwing zou meer dan nu het geval is een dorps karakter kunnen

hebben⁶⁶ en niet met andere panden moeten wedijveren om stedelijke uitstraling, zoals de twee panden aan weerszijden van de Touwslagersbaan bij de kruising met het Laantje. Aan nok- en goothoogte kunnen grenzen worden gesteld, waarbij twee lagen met een kap de maximale omvang van een pand is. Tegelijkertijd is aandacht aanbevelenswaardig voor de historische rooilijnen, die grotendeels nog min of meer intact zijn en plaatselijk vooral een strakker karakter hebben gekregen dan ze ooit hadden. Het toevoegen van groen in de vorm van bomen of plantsoenen kan een vriendelijke uitstraling van het dorpshart versterken en daarmee de sfeer verbeteren. De heggen en moestuintjes tussen individuele panden zijn verdwenen, en het lijkt vanwege hoge druk en grondprijzen niet haalbaar die te herstellen. Toch kan daar bij de inrichting aan gerefereerd worden door bij nieuwbouw langs de straten in het centrum geleiding toe te passen en één bouwdeel langs de straat te bouwen en andere bouwdelen verder naar achter op het perceel, waardoor als het ware groene ruimte langs de straat gecreëerd kan worden. Die mogelijkheid hangt uiteraard sterk af van ontwerp en ruimtelijke ontwikkeling, en we kunnen hier niet op alle scenario's voor de kern van Wijchen, laat staan voor de hele gemeente ingaan. In elke situatie zal opnieuw bekeken moeten worden in hoeverre het streefbeeld dat in dit hoofdstuk neergezet is, benaderd kan worden.

Wijchen heeft zijn ontstaan mede te danken aan een relatie met het Wijchens Maasje, het huidige Wijchense Meer. In de huidige situatie ligt de dorpskom echter met zijn rug naar het meer gekeerd en is de oever van het meer eerder een achterkant dan een voorkant van het dorp. Alhoewel er in vroeger eeuwen ook

⁶⁵ Een (historische) klinkerbestrating is goed te combineren met het reeds aanwezige winkelerf.

⁶⁶ Hiermee doelen we op hooguit één of anderhalve bouwlaag met kap, evenwijdig of haaks op de straat.

geen sprake was van een ‘meerboulevard’, zou een subtielere overgang van het dorp naar het meer aan te bevelen zijn. Een dorpspark aan de oevers van het meer en – op termijn – een alternatief voor de Meerdreef zouden overwogen kunnen worden. In die zin zijn de noordoever van het Meer en de verbinding met het dorp cultuurlandschappelijk erg interessant, maar ook kwetsbaar. Alhoewel over de schaal van de bebouwing aan de Kloosterakker te twisten valt, geeft de open structuur van de losse blokken tussen Kloosterakker en Meerdreef wel de wenselijke ‘lucht’ in het dorpsweefsel hier. De omgeving van de kloostertuin laat nog enigszins de groene inbedding van het oude dorp zien, alhoewel, zoals gezegd, de overgang van het oude dorp naar het gebied daaromheen door de gekozen schaal van de bebouwing aan de Touwslagersbaan discutabel is.

Het zal begrijpelijk zijn dat we een rapport kunnen vullen met aanbevelingen voor een zo complex en veelzijdig gebied als de historische kern van Wijchen en omgeving. We kunnen onmogelijk dat helemaal uitdiepen voor alle mogelijke scenario’s. Eén aspect willen we nog aanstippen: de relatie van kasteel en dorp. De visuele verbinding van het dorp met het kasteel was altijd heel dynamisch. De bebouwing aan Spoorstraat en Sterrebosweg was sowieso erg open, waardoor men vanuit een groot deel van het dorp over de erven richting het kasteel kon kijken. Het groene gebied tussen kasteel en Sterrebosweg was echter in het verleden voorzien van hakhout. Dat maakt dat eens in de twaalf à vijftien jaar het gebied open werd gekapt voor de oogst van hout en het kasteel zichtbaar moet zijn geworden voor de dorpelingen. Langzaam groeide het gebied vervolgens weer dicht. Nu is de verbinding vooral georiënteerd op de Kasteellaan, waar vanouds al

de toegangspoort lag. Het terrein waar nu het gemeentehuis staat was echter vroeger landelijk gebied, en het zou interessant zijn om die tweeledige blik op het kasteel – dus zowel vanaf de Sterrebosweg als vanaf de Kasteellaan – in de openbare inrichting weer wat gelijkker te benaderen.

Het stadje Batenburg is één van de weinige stadjes van een vergelijkbare omvang die niet inmiddels op de één of andere manier een commerciële bestemming hebben gekregen. Nu kunnen commerciële activiteiten op zich juist positief zijn om de leefbaarheid te garanderen, maar het brengt ook een bepaald soort dynamiek of een musealisering met zich mee die in feite wezensvreemd is aan dergelijke stadjes. We doelen daarmee niet alleen op de inrichting, zoals parkeerplaatsen en terrasjes, maar ook op een bepaald soort ‘opgeruimdheid’ en het gebruik van moderne materialen en trendgevoelige objecten in de openbare ruimte. In Batenburg is niet alleen de stilte die dit soort stadjes zo kenmerkt goed bewaard gebleven, maar ademt het stadje ook een soort landelijkheid en nuchterheid die bij veel van dit soort stadjes verdwenen is. Waar elders de bladeren al weggeharkt zouden zijn en de hagen vervangen door schuttingen, zijn deze zaken nog zichtbaar in de openbare ruimte. Het is wenselijk dit zo te houden en Batenburg in de luwte te koesteren. Datzelfde geldt voor de rol die de Parallelweg nu vooral heeft: ontsluiting van de achtererven aan de Grootestraat. Deze ondergeschikte positie van de Parallelweg ten opzichte van de Grootestraat is kenmerkend voor het zuidelijk deel van het stadje.

Oude landgoederen en buitenplaatsen (La)

Wijchen kent verschillende oude landgoederen en buitenplaatsen, vaak gelegen rondom kastelen met middeleeuwse wortels. Het ver-

dient hier aanbeveling om aandacht te besteden aan de landschappelijke situatie van de verschillende kastelen en buitenplaatsen in de gemeente. Waar bijvoorbeeld Hernen als kasteel en als buitenplaats er in meer dan uitstekende staat bij ligt, is van de oorspronkelijke aanleg rond Batenburg weinig over. De boomgaard is daar vervangen door een stuk grasland en de opstallen van een agrarisch bedrijf. Het erf van de Bloemhof overschaduwde in omvang – door de aanwezigheid van een actief bedrijf – de oude kasteelplaats. Ook de omgeving van kastelen heeft soms een grote invloed op het kasteel zelf. Batenburg wordt niet alleen door agrarische bebouwing omsloten, maar ook door sportvelden en bebouwing. Dat perkt de voormalige weidsheid en de uitstraling van een buitenplaatsstructuur behoorlijk in. Over kasteel Wijchen hoeven we het in dit kader niet te hebben, waar het kasteel en een klein park in de bebouwde kom zijn opgenomen.

Daarnaast liggen in de gemeente nog de restanten van kleinere tuinen en parken, in wisselende conditie. Stimulering van herstel kan deze bijzondere pareltjes doen herleven. Onderzoek heeft enkele jaren geleden aangetoond dat het met landgoederen en buitenplaatsen in de omgeving van Nijmegen in tegenstelling tot Arnhem niet zo best gesteld is. Wijchen heeft dus de mogelijkheid zich met het tegendeel te profileren als 'Nijmeegs Arcadië' waar ook in vroeger tijden de Nijmeegse stedelingen zich op het platteland terug konden trekken.⁶⁷

Bebouwing in de vorm van enkele kleine woningen is bij de meeste kastelen en landgoederen in principe mogelijk, al was het maar

omdat kastelen vroeger ook bijgebouwen hadden en er bij sommige kastelen zelfs bijgebouwen ontbreken die vroeger een essentieel onderdeel van de terreininrichting uitmaakten. In zijn algemeenheid moet er uiteraard met bebouwing bij kastelen voorzichtig worden omgesprongen. Interessant zou ook zijn om op plekken van verdwenen kastelen met respect voor het landschappelijk én archeologisch erfgoed nieuwbouw te realiseren om zodoende de kern van een historische buitenplaats, het adellijk huis, weer te revitaliseren. Meermaalen is in het verleden een kasteel immers verwoest en weer in nieuwe vorm opgebouwd, en er is weinig op tegen die historische traditie op een kwalitatief hoogwaardige manier voort te zetten.⁶⁸ Gevoelig punt is daarbij de publieke opinie; toen enkele jaren geleden het plan bekend werd gemaakt om op de plaats van het in 1944 verwoeste landhuis van landgoed Laag Oorsprong in Oosterbeek een nieuw landhuis te bouwen, kwam een storm van kritiek los.⁶⁹

Water (W)

Water vormt uiteraard een bijzondere eend in de cultuurlandschappelijke bijt. In deze categorie past als landschapstype alleen de huidige Maasloop; alle andere waterpartijen maken onderdeel uit van één van de hiervoor genoemde landschapstypen. Voor wat betreft de Maas is het vooral van belang de oeverlijn te bewaken om te voorkomen dat deze door

⁶⁷ Presentatie door A. Luttmer (stagiaire Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), 31 oktober 2011

⁶⁸ Een buitengewoon geslaagd project is de herbouw van Huis de Wiers in Nieuwegein. Het oude gebouw uit 1654 werd op de kelders na in 1947 gesloopt, en op deze plek verrees een fabriekshal. Na sloop van de fabriekshal in 1998 werd in 2004-2005 een nieuw pand onder moderne architectuur, maar met respect voor de bouwmasa en het silhouet van het oude gebouw, geopend en in gebruik genomen als restaurant (zie <http://huisdewiers.nl/ontstaansgeschiedenis.htm>).

⁶⁹ www.gelderlander.nl/voorpagina/arnhem/4352354/Wellicht-landhuis-op-Oorsprong.ece; www.gelderlander.nl/voorpagina/arnhem/6032940/Kritiek-op-plan-voor-nieuwbouw-op-landgoed-De-Oorsprong-Oosterbeek.ece

allerlei hierop aansluitende waterpartijen diffuus wordt. Vanwege de status van belangrijke vaarweg is dit in principe gewaarborgd. Uitgebreide aanleg van waterpartijen in de uiterwaarden is gezien de geringe breedte niet waarschijnlijk. Het doorgraven gedeelte van de Maas bij Batenburg en Balgoij is van minder cultuurhistorisch belang, maar het is onwaarschijnlijk dat hier iets mee zal gebeuren in de nabije toekomst.

4.2 Adviezen voor landschapselementen

We kunnen in dit kader niet voor elk type landschapselement een gespecificeerd advies geven. Daarvoor is de variatie te groot. Op een aantal hoofdcategorieën en daarbinnen aanwezige typen zullen we in deze paragraaf wel dieper ingaan. Waar nodig zullen we voor elementen die niet als categorie aan de orde komen, een advies in de tekst over het landchapstype waarin ze liggen, formuleren (zie § 4.1).

Infrastructuur

Historische infrastructuur is zo ongeveer wel het belangrijkste structurerende kenmerk in het landschap. Dat geldt niet alleen in morfologisch perspectief (wegen verbinden nederzettingen, lopen over grenzen van landschapstypen, e.d.), maar ook in sociaal-historisch perspectief. Over wegen liepen kinderen naar school en werden handelswaren naar de markt gebracht. Ook nu nog hebben wegen een maatschappelijk belang: aan wegen ontlenen bewoners hun oriëntatie in het gebied. Behoud van historische infrastructuur is dan ook van essentieel belang. Dat wil niet zeggen dat de vormgeving net zo belangrijk is. Een historische route die wordt getransformeerd tot vierbaans autosnelweg is uiteraard onherkenbaar

veranderd, maar tegen een zandweg die wordt getransformeerd in klinkerweg zullen weinigen bezwaar maken, zeker als daarbij de laanbeplanting bewaard blijft. De opname van historische wegen als fietspaden in een nieuwe woonwijk is een veel gebruikte methode vanaf de late jaren zeventig.

In de afgelopen decennia zijn door ruilverkaveling, infrastructurele werkzaamheden en bouwactiviteiten vele oude wegen verdwenen. Het gaat daarbij niet om de minst belangrijke paden, maar om wegen die een betekenis hadden die boven het lokale belang uitsteeg. Zo zijn alle oude directe verbindingswegen tussen Wijchen en Leur verdwenen, en is ook de historische route van Wijchen via het voetveer over het Wijchens Meer naar Woord afgesneden. De cultuurhistorische waardenkaart laat duidelijk zien dat er met name in het rivierduinlandschap van Wijchen vele wegen zijn verdwenen.

Het advies voor dit onderdeel is als volgt: als het om een historisch tracé gaat, staat behoud van dat tracé in alle gevallen voorop. Dat geldt ook voor het behoud van het karakter (profiel, e.d.) indien nog van een historische situatie sprake is. Dat zal met name gelden voor wegen buiten de bebouwde kom. Er zijn drie aspecten waar we speciale aandacht voor willen vragen, zonder de overige wegen met een historisch karakter tekort te willen doen.

- Wegen hebben vanuit historisch perspectief een hiërarchie. Doorgaande wegen, lokale wegen en paden zijn voorbeelden van typen wegen van het regionale naar het lokale niveau. Behoud en versterking van die hiërarchie is van belang, zodat er niet één smeltkroes van allemaal identieke wegen ontstaat.

- Met name bij behoud van voormalige door-
gaande wegen met een historisch karakter,
zoals de Oude Teersdijk, is respecteren van
het historische karakter belangrijk, omdat zij
een belangrijke rol in het lokale en regionale
verkeer vervulden en om die reden historisch
belangrijk zijn. Veel van deze wegen zijn
bovendien gemoderniseerd omdat ze nog
steeds een belangrijke doorgaande functie
hebben. Niet-gemoderniseerde stukjes van
oude hoofdroutes, zoals de Oude Teers-
dijk, zijn daarom relatief zeldzaam. Indien
behoud van de oude situatie uiteindelijk niet
mogelijk blijkt te zijn, dient in de nieuwe situ-
atie zoveel mogelijk aansluiting te worden
gezocht bij de kenmerken van de vroegere
situatie. Lag de oude weg licht verhoogd op
een dijklichaam, dan is het van belang dat
ook de nieuwe weg verhoogd komt te liggen.
- Een categorie waar verder voorzichtig mee
omgesprongen dient te worden, zijn de
zandpaden. In de laatste halve eeuw zijn de
meeste wegen verhard, waardoor zandpa-
den uitsluitend nog in bossen of in verge-
ten hoekjes van het platteland voorkomen.
Behoud (of revitalisering?) van zandpaden is
daarom een belangrijk aspect om het histo-
rische karakter van het platteland te behou-
den of te versterken.

Waar de wegen verdwenen zijn, zou bij een
herstructureringsopgave het oude patroon lei-
draad moeten zijn voor de nieuwe inrichting.

Historische pleinvormige ruimtes

Een bijzondere vorm van historische infra-
structuur zijn de pleinvormige ruimtes, soms
ontstaan als boerengebruiksruimte bij het erf
en soms als markt- of kerkplein binnen een
dorp. Binnen bestaande kernen zijn ze vaak
wel bewaard gebleven, maar daarbuiten zijn
ze meestal beperkt tot het smalle wegprofiel

zoals dat nog bestaat. Vaak is nog wel aan
rooilijnen en de oriëntatie van gebouwen waar
te nemen hoe de pleinvormige ruimte er ooit
uitzag. Het mooiste voorbeeld is Lienden ten
westen van knooppunt Bankhoef. De ruimte
aan alle zijden van het kruispunt Lienden-
sestraat/Jan Steegweg maakte deel uit van de
pleinvormige ruimte. Markering van de randen
ervan en het verwijderen van de beplanting
daarbinnen is aanbevelenswaardig, en op ter-
mijn zou herstel van het plein als zodanig doel
moeten zijn, bijvoorbeeld door er één aanslui-
tende grasmat van te maken met daarbinnen
semiverharding op het tracé van de huidige
wegen. Daarmee wordt de ruimte weer als
zodanig beleefbaar.

Waterlopen

De historische waterlopen ontleen hun
bestaan aan een puur functionele benade-
ringswijze: ze werden aangelegd om de water-
staat te kunnen regelen. Met dat gegeven in
het achterhoofd is het ook logisch dat ze ons
veel vertellen over hoe in het verleden water-
beheer werd geregeld, kennis die ook in de
toekomst van nut kan zijn. Bovendien zal
eens te meer blijken dat de watergangen niet
zonder reden op een bepaalde plaats zijn aan-
gelegd en dat er ook in de toekomst nog wel
behoefte kan bestaan aan waterafvoer op juist
die plek. Behoud van de historische waterin-
frastructuur en waar mogelijk herstel van en
aantakking op de nieuwe watergangen zouden
hand in hand moeten gaan. Uiteraard zal her-
stel in veel gevallen alleen mogelijk zijn als er
herverkaveld wordt (anders komen ze dwars
door percelen te lopen) of er een herstructu-
ring van bebouwing plaatsvindt. In andere
gevallen is reconstructie minder aan de orde,
maar kan wel het afwateringssysteem worden
hersteld door een verbindende tak langs
bestaande infrastructuur te leggen (als dat niet
al is gebeurd).

Waterstaatkundige infrastructuur

Hiermee bedoelen we concreet de punt- en lijnobjecten die gerelateerd zijn aan de waterstaatsgeschiedenis, zoals bruggen, sluizen, voetbruggen, vonders, veerstoepen, dijken en kades. Bij de omgang met de puntlocaties in de toekomst moet een helder onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds elementen die in hun historische verschijningsvorm nog bestaan en anderzijds elementen die gemoerniseerd zijn en waarvan alleen de brug als fenomeen op die plek cultuurhistorisch nog interessant is. In het eerste geval, en dat zou nader geïnteriseerd moeten worden, is het object als bouwhistorische zaak cultuurhistorisch relevant en speelt dus ook 'behoud van materiaal' op de oorspronkelijke locatie een rol. In het tweede geval is vervanging van het object door een eigentijdse variant een optie, mits zorgvuldig in het landschap ingepast. De waarde zit hier vooral in het feit dat er (bijvoorbeeld) op die specifieke plek een brug – ongeacht de vorm – lag om een bepaalde waterloop over te steken.

Dijken en kades vormen een specifieke categorie. Behoud is zowel waterstaatkundig als cultuurhistorisch aan de orde. Bij dijkverzwaring, zeker van de categorie dijken van vóór 1832 en de kades, is relevant dat het huidige dijklichaam tenminste ten dele in de nieuwe dijk wordt opgenomen, zodat toekomstig stratigrafisch onderzoek naar de opbouw van de dijk mogelijk blijft. Bij dergelijke verzwaringen is stratigrafisch onderzoek op het moment van de ingreep zelfs aan te raden, omdat het procesmatig en financieel efficiënt werken is. Dat geldt zeker als het oude dijklichaam niet bewaard kan blijven: vervolgonderzoek in de vorm van archeologisch en bodemkundig waarnemingen wordt dan ten eerste aangeraden, omdat dijken een belangrijkste

kennisbron over het verleden van het rivierengebied zijn.⁷⁰

Samengenomen is het ook van belang om de waterstaat in zijn geheel te beschouwen en de historische dimensie daarvan in acht te nemen. Hoe functioneerde het systeem en welke aspecten daarvan kunnen in de toekomst benut worden, zowel op het hoofdnieveau als in de haarvaten? Het meest kwetsbaar zijn waterstaatkundige objecten die hun actieve functie verloren hebben. Aandacht daarvoor is aanbevelenswaardig.

Verkaveling

Historische kavelgrenzen zijn als solitair element van beperkte waarde. Vaak ontleent zo'n kavelgrens vooral zijn waarde aan een fraaie houtsingel die erop staat. Wanneer een ensemble van historische kavelgrenzen voorkomt is de waarde daarvan wél veel hoger en is aandacht wenselijk. Dat geldt bijvoorbeeld voor de omgeving van Bergharen, de omgeving van Batenburg, het gebied tussen Hernen en Leur en de strookvormig ingedeelde komontginningen ten zuidoosten van Wijchen.

Religie

De cultuurhistorische waarde van begraafplaatsen en kerkhoven mag duidelijk zijn: in sommige gevallen wordt er al meer dan 1.000 jaar op een dergelijke locatie begraven, vaak zijn er bijzondere grafmonumenten van bijzondere inwoners aanwezig of tonen ze juist hoe door de decennia heen de 'gewone Wijchenaren' een laatste rustplaats vonden. De omgang met deze kerkhoven en begraafplaatsen heeft echter een gevoelige kant, zeker als ze nog in gebruik zijn. Cultuurhistorisch positieve stimulansen aan kerkhoven en begraafplaatsen worden in de publieke opinie echter vrijwel

⁷⁰ Mulder e.a., 2003; Mulder e.a., 2004

zonder uitzondering positief gewaardeerd. We denken dan aan het volgende:

- Behoud en herstel van oude grafmonumenten, ook nadat de grafrechten ervan verlopen zijn en de familie niet langer wenst of kan betalen. In dat geval kan een stichting worden opgericht die (met vrijwilligers?) zorg draagt voor behoud van de meest waardevolle grafmonumenten of grafmonumenten van historisch waardevolle personen. In geval een totale begraafplaats dreigt te worden geruimd zal bezien dienen te worden of en in hoeverre het mogelijk is om zoveel mogelijk grafmonumenten te behouden, zodat het karakter van de begraafplaats als geheel niet wordt aangetast. Een veld met hier en daar een zerk heeft uiteraard een beperkte uitstraling als begraafplaats.
- Beheer en herstel van de inrichting van de begraafplaats en zijn bijzondere kenmerken, zoals paden, Calvariebergen, hekwerken, Lourdesgrotten en andere speciale terreinkenmerken. Onderzoek naar historische ontwerpen kan helpen om herstel naar de historische situatie mogelijk te maken, zowel voor wat betreft de ontsluiting als de inrichting met groen. Vaak zijn in archieven van bekende landschapsarchitecten nog ontwerpen van begraafplaatsen te vinden.
- Aandacht voor de archeologische aspecten van oude begraafplaatsen. Uiteraard speelt het archeologische aspect bij in gebruik zijnde begraafplaatsen een beperkte rol, maar wanneer er bijvoorbeeld een vak zou worden geruimd dat na de 19e eeuw niet meer gebruikt is, kan ook archeologisch erfgoed in het geding zijn.⁷¹

⁷¹ In de provincie Drenthe is enige tijd geleden een gedeelte van een 19e-eeuws kerkhof archeologisch onderzocht. Daarbij heeft men vooral veel kennis kunnen opdoen over begrafenisrituelen uit die periode.

Erfgoed van oorlog en defensie

Erfgoed van oorlog en defensie heeft een zeer uiteenlopende verschijningsvorm. Plekken met ondergrondse resten vragen feitelijk om archeologisch beleid. In andere gevallen zal, wanneer op locaties weinig meer herkenbaar is van wat er is geweest, verbeelding, visualisatie en presentatie een belangrijke rol spelen. Voor erfgoed van oorlog en defensie kan dus geen uniform advies gegeven worden. Per locatie zal moeten worden afgewogen op welke manier de herinnering hier levend kan worden gehouden en of het wel om fysieke objecten gaat waaraan in het bestemmingsplan bepaalde eisen voor behoud worden verbonden. Vervolgonderzoek kan in een aantal gevallen zinvol zijn.

Erfgoed van ruilverkavelingen

Het erfgoed van de ruilverkavelingen in de gemeente Wijchen is nog relatief jong, en dat maakt een cultuurhistorische waardering niet eenvoudig. Op basis van de essenties van elk van de twee ruilverkavelingen op het gemeentelijk grondgebied hebben we in elk geval vastgesteld dat de nieuwe ontsluitingen tussen Batenburg en Hernen en rond Wezel cultuurhistorische waarde hebben. Ze vertegenwoordigen niet alleen een nieuwe blik op ontsluiting van het platteland, maar hangen ook samen met de locaties van in totaal zes ruilverkavelingsboerderijen. In beide gevallen adviseren we in elk geval het patroon (wegen-tracé resp. boerderijlocatie) in het bestemmingsplan te borgen door middel van reguliere bestemmingen. Een nadere waardering van de wegen (incl. beplanting) en de gaafheid van de bebouwing is wenselijk.⁷² Vanwege de

⁷² Hiervoor is nader onderzoek noodzakelijk. Tijdens de quickscan bleek dat in het exemplaar van het rapport voor de ruilverkaveling Rijk van Nijmegen-Noord kaartbijlage 2 met het landschapsplan ontbrak. Dit dient alsnog bestudeerd te worden. Van de ruilverkavelingsboerderijen werd alleen het plan ingezien, niet de eventuele documentatie over daadwerkelijke realisatie.

onvolledigheid van de beschikbare informatie adviseren we hier niet verder over de beplanning die met de ruilverkavelingen samenhangt.

4.3 Adviezen voor historische bouwkunst en stedenbouw

4.3.1 Rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten, MIP-panden, beeldbepalende panden en wederopbouwpan-

Voor gebouwde objecten die op de kaart als cultuurhistorisch relevant staan aangegeven (rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten, MIP-panden, wederopbouwpan-

den en overige waardevolle panden) geldt dat het aanbevelenswaardig is ze in hun huidige gedaante zoveel mogelijk te behouden en/of bij eventuele aanpassingen rekening te houden met de aanwezige waarden.

Daarnaast is het zinvol om – in combinatie met borging van karakteristieke zaken in een bestemmingsplan – in een tijdig stadium in overleg te treden met de eigenaren om ze op de hoogte te stellen van het feit dat het om een waardevol gebouw gaat en dat daar specifieke waardevolle onderdelen bij horen. Op die manier kan wellicht draagvlak gecreëerd worden voor deze categorie zonder er direct een beschermde status aan toe te kennen.

Een bijzondere categorie is die van de historische nederzettingslocaties, die aangeeft waar in de 19e eeuw bebouwing van uiteenlopende typen stond. In de meeste gevallen ging het om kleine of grotere boerderijen. Deze constatering heeft ook een historisch-bouwkundige betekenis: als we weten dat op een specifieke plek in de 19e eeuw bebouwing stond, betekent dat dat als daar nu nóg een gebouw met een zekere leeftijd staat, dit object oude bouwkundige sporen (oude gebinten, oude

brandmuur) en dergelijke kan herbergen. Dat kan óók het geval zijn als er sprake is van een gebouw dat qua uiterlijk uit de 20e eeuw dateert. Het zal niet voor de eerste keer zijn dat een boerderij met gevels uit 1920 een houten gebint uit de 17e eeuw herbergt.

4.3.2 Weerbaarheid en kwetsbaarheid van stedenbouw

Deze paragraaf dient in samenhang met § 2.4.2 en § 3.3.4 gelezen te worden.

De kleuren op de waarderingskaart (zie bijlage 4 en kaartbijlage 1 van de beleidsnota cultuurhistorie 'Samen in verscheidenheid') zeggen uitsluitend iets over de mate waarin vanuit cultuurhistorisch perspectief een samenhangend deelgebied stedenbouwkundig wordt gewaardeerd. De daarop ingetekende structuurdragers vertellen iets over het waarom van de waardering, laten iets zien van het stedenbouwkundige handschrift en tonen het grotere verband. Ze geven een informatieve lading aan de waardering. Beide onderdelen zeggen echter nog niets over de te volgen strategie. Een strategie is namelijk gekoppeld aan een goed geformuleerde opgave, en dat vraagt om een veel specifiek onderzoek dan deze verkenning. Niettemin sprongen tijdens het veldwerk wel drie thema's in het oog, die betrekking hebben op de weerbaarheid en kwetsbaarheid van de gebieden:

- het ruimtebeslag van de geparkeerde auto in de ruimte: is de buurt/wijk er voldoende op ontworpen of niet?
- de weerbaarheid van het groen in het ruimtebeeld: hebben de groenstructuren hun oorspronkelijke functie behouden of zijn verdichting en functieverandering aan de orde?
- de veranderingen aan de bebouwing: hoeveel dakopbouwen, uitbouwen en versteende voortuinen kan de overwegend eenvoudige en vanzelfsprekende architectuur aan?

RAAP-rapport 3040

Tussen stad en land, tussen Maas en Waal, gemeente Wijchen
Een cultuurhistorische inventarisatie (actualisatie)

Figuur 22. Sterke hoofdstructuur met gestrekte hoofdstraten (links) en haaks daarop rustige, groene woonpaden met parkeer-koffers (rechts).

Figuur 23. Sterke straatprofielen met groenstroken, bomenrijen en bebouwing als rustige grondtoon (links), en krap opgezette woonerven met veel verharding, parkeerdruk en gebrek aan oriëntatie (rechts).

Figuur 24. In het centrum bestaan intimiteit en kleine schaal (links) en grote schaal en kale parkeerterreinen (rechts) naast elkaar.

Over deze thema's kan in algemene zin wel al iets worden gezegd, uitgesplitst naar Wijchen en de overige kleine dorpen. Daarbij moet de aandacht overigens niet alleen uitgaan naar de bebouwing (behoud, wijziging, sloop, nieuwbouw), maar ook naar het beheer en de herinrichting van de openbare ruimte.

Wijchen (figuren 22 t/m 24)

Specifiek voor Wijchen is de explosieve groei in het derde kwart van de 20e eeuw. De woonwijken uit dit tijdvak hebben duidelijk één ontwerphandschrift dat sterk begint maar uiteindelijk ten onder gaat in schraalheid. De kracht van de vroegnaoorlogse wijken (tot circa 1965) zit in de combinatie van gestrekte hoofdstraten met brede groenbermen en bomen, en haaks daarop rustige slim verkavelde woonstraten met parkeerkoffers. Bij de woonbuurten uit de jaren zeventig en tachtig is daarentegen vaak structureel te weinig kwaliteit aanwezig doordat het krap, te benauwd en teveel van hetzelfde is. Hier ontbreekt het vaak aan houvast, overzicht en oriëntatie. Het steen zit aan de binnenkant en het grootschalige groen aan de buitenkant van de woonbuurten, met weinig verwevenheid. Het schaalniveau tussen de wijk en de woning ontbreekt veelal.

Voor vrijwel alle woonbuurten geldt dat de kwetsbaarheid zit in de parkeerdruk. Er staan vaak te veel auto's in de straat of groenstrook, waardoor de mooie groene laag of het rustige straatgevelbeeld op de achtergrond raakt. Bij de herinrichting van een straat is het niet alleen de opgave om een passende ruimtelijke inbedding voor de geparkeerde auto's te maken (bijvoorbeeld met hagen), maar ook om een ruimtebeeld te ontwerpen dat past bij het handschrift van de buurt. Dus geen standaardoplossingen voor verschillende soorten buurten.

De kracht van de groene structuurdragers is dat ze het grotere geheel leesbaar en herkenbaar maken. Ze staan nooit op zichzelf. Bij het sleutelen aan een structuurdrager is het altijd van belang om te weten van welk groter geheel het deel uitmaakt. Wat is de betekenis van de structuurdrager voor het grotere geheel? Door het verbokkelen van de groenstructuren door schaalvergroting en verdichting wordt de hiërarchie weggepoetst en valt de ruimtelijke kwaliteit/herkenbaarheid weg. Het bebouwen van een slecht gebruikt veldje kan logisch lijken voor de buurt, maar op wijkniveau kan dit het doorknippen van een grotere groenstructuur tot gevolg hebben.

Het overgrote deel van de woningen in de woonbuurten is vrij onopvallend en vormt grote ensembles. In het straatbeeld vormen ze een rustige grondtoon. Het zijn de verspringingen in de rooilijn, de ritmering van de kopgevels, de tuinen, de straatbomen of de groene bermen die onderscheidend zijn voor het straatbeeld. De rustige grondtoon van de collectieve woningbouw is een belangrijk gegeven in de kwaliteit van het ruimtebeeld. Als die verbokkelt door allerlei individuele toevoegingen, dan is de samenhang verdwenen.

De Kasteellaan en Nieuweweg zijn samen niet alleen een sterke ruimtelijke drager maar functioneren ook als hoofdonthulling van het bedrijventerrein én als oostelijke 'oprijlaan' voor Wijchen. Daarmee overstijgt de laan het belang voor het bedrijventerrein. Instandhouding van de monumentale bomenrijen en het ruime profiel zijn cruciaal. Rotondes zijn weliswaar veilige oplossingen maar slaan ook grote gaten in deze lineaire groenstructuur. Op dat punt is een kritische massa genaderd.

Vooral in het centrum en bij de kleine inbreidingen is de historische structuur zo door-

RAAP-rapport 3040

Tussen stad en land, tussen Maas en Waal, gemeente Wijchen
Een cultuurhistorische inventarisatie (actualisatie)

Figuur 25. In de dorpen is het landschap altijd onder handbereik: de kleine schaal van de bebouwing en de grote schaal van het landschap aan de rand (links) en in het dorp (rechts).

Figuur 26. Aangename uitbreiding met sterk profiel en krachtige groenstructuur (links) versus schrale uitbreiding zonder ruimtelijke samenhang (rechts).

Figuur 27. Een groepje bomen of een solitaire boom kunnen als omlijsting of markering een ruimte heel bijzonder maken.

sneden door grootschalige elementen dat elk verband eruit is en grote schaalconflicten zijn ontstaan. Deze grootschalige elementen staan te autonoom en zonder samenspel in de omgeving. De inbreidingen parasiteren als het ware op de omgeving en voegen geen nieuwe kwaliteit toe aan het dorp.

Kleinere dorpen (figuren 25 t/m 30)

Specifiek voor de kleine dorpskernen is de afwisseling tussen de kleine schaal van het (historische) lint en de grote schaal van het landschap. Dat zorgt voor een spannende afwisseling van weidsheid (open doorzichten) en beschutting (laanbeplanting, lintbebouwing). Kwetsbaar daarin is de verhouding tussen bebouwd en onbebouwd. Dat is aan de orde bij de vervanging of verharding van erven, bij de invulling van open veldjes en bij vervangende nieuwbouw waarbij klein vaak plaats maakt voor groot.

De naoorlogse in- en uitbreidingen van de dorpen bestaan vrijwel altijd alleen uit aaneengeschaalde woonkavels en ruimte voor parkeren. Dergelijke woonstraten zijn stenig en kaal, en niet ontworpen vanuit de aanwezige landschappelijke kwaliteiten. Ze parasiteren als het ware op het lint/de historische kern en leveren zelf nauwelijks of geen echte kwaliteit.

De kracht van de groene structuurdragers is dat ze het grotere geheel leesbaar en herkenbaar maken. Ze staan nooit op zichzelf. Bij het sleutelen aan een structuurdrager is het altijd van belang om te weten van welk groter geheel het deel uitmaakt. Wat is de betekenis van de structuurdrager voor het grotere geheel? Door het verbreken van de groenstructuren en het verbreken van de landschappelijke kwaliteit in de linten (door schaalvergroting en verdichting), wordt de hiërarchie

weggepoetst en valt de ruimtelijke kwaliteit/herkenbaarheid weg.

Opmerkelijk is de bijzondere verstillings- en markante gebouwen (kastelen, kerken, molens), bij de dorpsentrees en langs de dorpsranden. Een mooie informele sfeer met enkele markante oude bomen en een minimum aan verstening, borden en andere visuele ruis. Dat is een bijzonder sterk beeld om beslist te koesteren.

4.4 Wenken

4.4.1 Algemene aanbevelingen

Behoud of versterk contrasten in het landschap

Elk landschapstype heeft zijn specifieke kenmerken, samenhangend met de context en periode waarin het is ontstaan. Het rivierduinlandschap met bouwland heeft nog altijd zijn kenmerkende reliëf, en het contrast tussen oud akkerland en oud bos in dit landschapstype is nog fraai zichtbaar. De komontginnings- en bosontginningstypen waren vaak juist dicht beplant en vlak. In de moderne agrarische bedrijfsvoering zijn deze contrasten soms vervaagd en zijn de grenzen tussen de historische landschapstypen onduidelijk geworden. Stimuleren van specifieke ingrepen, zoals het aanplanten van inheems groen in de vorm van singels waar dat eigen is aan het landschap, is een manier van het geven van positieve stimulansen aan het landschap.

Benut cultuurhistorische waarden bij ontwikkelingen

Nieuwe ruimtelijke projecten worden veel aantrekkelijker, wanneer kenmerken van het plaatselijke landschap worden gebruikt, dan wanneer het wordt ingericht als 'neutraal' project dat feitelijk overal in Nederland te vinden kan

RAAP-rapport 3040

Tussen stad en land, tussen Maas en Waal, gemeente Wijchen
Een cultuurhistorische inventarisatie (actualisatie)

Figuur 28. Een rij bomen zorgt voor verbinding, geeft beschutting en schept diepte (links). Als bomen plaats maken voor parkeervakken valt er een enorm gat in het dorp (rechts).

Figuur 29. De barre ontmoeting van het dorp met de grootschalige infrastructuur waarbij elke vorm van inbedding ontbreekt. Links Alverna en rechts Hernen.

Figuur 30. Fraaie verstilling bij de dorpsentrees (links) en -randen (rechts) waarbij borden, stoepen, vangrails etc. ontbreken.

zijn. Let op de karakterisering van de omliggende landschapstypen. Maak gebruik van (het verloop van) wal- en houtsingelstructuren, bestaande wegenstructuren, etc. Nieuwe ruimtelijke opgaven kunnen op die manier beter worden ingepast in hun (kwetsbare) omgeving.

Kijk of je vanuit de kenmerkende nederzettingstructuur kunt komen tot een nieuwe vorm van nederzettingen, in plaats van opnieuw een woonwijk tegen een bestaande kom te plakken en daarmee het dorp verder te vervreemden van zijn omgeving. Het plannen van een 'nieuw dorp' kan tot de mogelijkheden behoren, zoals ook honderd jaar geleden nieuwe dorpen ontstonden rondom belangrijke infrastructuur, mengvoedercoöperaties en nieuwe kerken. Historische processen worden dan getransformeerd naar de huidige situatie en in een modern jasje gegoten.

Breng cultuurhistorie in bij planprocessen

Cultuurhistorie kan een discipline zijn om de kwaliteit en identiteit van een gebied bij gebiedsontwikkeling te versterken. Niet alleen voor de intrinsieke cultuurhistorische kwaliteiten is een vroege inbreng van cultuurhistorici waardevol, maar ook voor de toeristische en zelfs economische potenties. Het is raadzaam een cultuurhistoricus met affiniteit voor planvorming mee te laten lopen in het verdere planningsproces.

Daartoe kan aan een cultuurhistoricus bijvoorbeeld gevraagd worden om voorafgaand aan de specifieke invulling van een ruimtelijk voorname (woningbouw, landinrichtingsprojecten) een document met een verdieping van de inventarisatie met daarbij 'handreikingen voor ontwerp en inrichting' op te stellen. Hiervan kan de landschapsarchitect of stedenbouwkundige vervolgens dankbaar gebruik maken, en op deze manier kan de ontwerpende partij

'bouwen' met zorgvuldige aandacht voor cultuurhistorie en landschap. Ook kan een dergelijk document nuttig zijn voor de gemeente bij het opstellen van randvoorwaarden van ruimtelijke ingrepen in structuurvisies. Hiermee kan de gemeente vooraf eisen stellen aan een commerciële partij die een plan wil gaan ontwikkelen, en wordt op een kwalitatief hoogwaardige manier invulling gegeven aan de wettelijke eis in het Besluit ruimtelijke ordening. In deze rapportage is dit op een gemeentelijke schaal al uitgewerkt, maar het kan nodig zijn om dit voor detailgebieden verder te detailleren.

Dynamiek van de cultuurhistorische waardenkaart als bron

De cultuurhistorische waardenkaart is bedoeld als dynamisch product. De resultaten van nieuw onderzoek en nieuwe inzichten over 'wat cultuurhistorie is'⁷³ zouden bij een periodieke actualisatie een plek moeten krijgen in de achterliggende database en op de kaart. Op die manier wordt telkens van de meest recente en op dat moment zo volledig en gedetailleerd mogelijke gegevens uitgegaan.

4.4.2 Ruimtelijke inrichting

Pleinvormige ruimtes

In de gemeente Wijchen hebben meerdere pleinvormige ruimtes gelegen, die ooit bedoeld waren als 'agrarische gebruikruimte' voor de boeren, met name voor activiteiten die niet op het erf zelf konden plaatsvinden. Daarnaast was het ook verkeersruimte; deze pleinvor-

⁷³ Het idee van wat 'erfgoed' is, verschuift met de tijd. Zo'n veertig jaar geleden werd neogotiek maatschappelijk breed veracht en werden talloze kerken gesloopt. Op dit moment staan architecten uit die periode, zoals Pierre Cuijpers, op een voetstuk. Sinds enkele jaren is er bovendien aandacht voor wederopbouw en ruilverkavelingen als erfgoed uit de naoorlogse periode. In Zeeland (gem. Landerd) is het gemeentehuis uit 1980 al een gemeentelijk monument, en in Hengelo is in 2008 de procedure opgestart om de Kasbah, een voorbeeld van een structuralistisch wooncomplex van architect Piet Blom uit 1973, op de gemeentelijke monumentenlijst te plaatsen.

mige ruimtes lagen doorgaans op de kruising van wegen. Plaatselijk zou reconstructie een meerwaarde hebben voor het landschap.

Wegen- en padenstructuur

Op de cultuurhistorische waardenkaart is goed te zien dat de wegenstructuur die in de loop van de voorgaande eeuwen is ontstaan, in enkele decennia voor een belangrijk deel op de schop is gegaan. Onder meer bij het groeien van de bebouwde kom van Wijchen moesten veel wegen en paden wijken voor nieuwe woonwijken. Zonder daarbij de waarde van de stedenbouwkundige opzet te kort te willen doen, kan het aanbevelenswaardig zijn om bij herontwikkeling van wijken het herstel van de historische wegenstructuur (inclusief de historische benaming!) een rol te laten spelen in het ontwerp.

Lucht in het gebied

De druk op de grond is (begrijpelijkerwijs) erg hoog in de gemeente, met name aan de oostzijde tegen Wijchen. Het landschap (en op termijn ook de leefbaarheid en recreatie en toerisme) zijn er bij gebaat dat dorpen als afzonderlijke eenheid beleefbaar en herkenbaar blijven. Soms komt deze 'lucht' weliswaar voor, zoals bij recreatiegebied De Berendonck, maar is daarvoor wel het historisch cultuurlandschap opgeofferd. Meer aandacht voor de eigen karakteristieken van het gebied bij het realiseren van dergelijke ontwikkelingen is aanbevelenswaardig.

Een cultuurhistorische corridor als uitloopgebied?

Dorpsbewoners hebben door een voortgaande verstedelijking van het platteland vaak behoefte aan ruimte om te ontspannen. Dat kan in de vorm van recreatiegebieden zoals Berendonck, maar ook het kleinschalige agrarisch cultuurlandschap wordt zeer hoog

gewaardeerd in onderzoeken naar meningen over het landschap. Als we naar de ligging van Wijchen kijken is het grote komgebied aan de noordzijde één van de mogelijke uitloopgebieden, maar in de praktijk leent zich dat daar door zijn schaal nauwelijks voor. Veel interessanter is om in te zetten op de noordwestelijke rand (richting Leur en Hernen) en de zuidoostelijke rand (richting het Wijchense Ven, doorlopend tot aan Balgoij). Deze gebieden lenen zich niet alleen vanuit de beleving van de bewoners, maar ook vanuit cultuurhistorisch perspectief het meest voor kwalitatief hoogwaardige impulsen om het landschap te versterken. Dat blijkt onder meer uit het feit dat deze gebieden door de ontwikkelingen in de 20e eeuw het meest aan waarde hebben ingeboet, zeker ten opzichte van de omgeving van Bergharen en Batenburg.

Tevens kan hiermee de brede variatie aan Wijchense landschappen aan de burger worden getoond, van de rivierduinlandschappen bij Leur en Hernen tot de rivierlandschappen van Balgoij. Daarmee worden de kwaliteiten van Wijchen voor de eigen burger het meest benut.

4.4.3 Vervolgonderzoek

Alhoewel met deze studie een stevige basis is gelegd voor het behoud en de ontwikkeling van cultuurhistorisch erfgoed in de gemeente Wijchen, is het vrijwel onmogelijk om op basis van één project alle mogelijke cultuurhistorische facetten te inventariseren en beschrijven. Daarvoor is de thematiek gewoon te breed. Er zijn dan ook voldoende thema's denkbaar die op detailniveau verder uitgewerkt zouden kunnen worden.

Verdiepingsagenda

In deze paragraaf worden enkele opties genoemd voor aanvulling van de cultuurhis-

torische inventarisatie. Om echter te komen tot een samenhangend idee over de verdere ontwikkeling van de cultuurhistorische waardenkaart en de toepassing daarvan binnen de gemeentelijke organisatie zal allereerst een plan van aanpak moeten worden opgesteld, zodat de aanvullingen ook gericht op een specifiek doel worden uitgevoerd. Uiteraard kunnen er nog vele elementen worden toegevoegd, maar als niet duidelijk is waartoe dat zal dienen, is het weinig efficiënt.

Deze verdiepingsslag hoeft niet altijd in één keer voor het hele gemeentelijk grondgebied plaats te vinden. Bij concrete herinrichtingsprojecten, bijvoorbeeld ten behoeve van een toeristische ontsluiting of een nieuw bedrijventerrein, kan er behoefte zijn aan aanvullende cultuurlandschappelijke data op een lager schaalniveau. Het is verstandig deze aanvullende inventarisatie vergezeld te laten gaan van een veldverkenning (indien niet al uitgevoerd) en een advies m.b.t. 'handreikingen voor ontwerp en inrichting'. Op die manier is het mogelijk de cultuurhistorische inhoud en de praktische uitvoering op een gedegen manier met elkaar te verbinden.

Opgaand groen

In het kader van het opstellen van deze cultuurhistorische waardenkaart is beperkte aandacht besteed aan het opgaand groen. We hebben binnen de beschrijvingen van de landschapstypen hierover het nodige opgenomen en de waardevolle bomen zijn door de gemeente zelf geïnventariseerd, maar er ontbreekt dan nog wel het één en ander. Houtwallen, singels en andere historisch-landschappelijk belangrijke bosjes zijn niet mee gekarteerd. Bovendien is geen aandacht geschonken aan jonge laanbeplanting die door zijn landschappelijke context en juiste soort-

keuze landschappelijk wél wenselijk is op die plek en om die reden cultuurhistorisch waardevol. Hieraan zou bij vervolgonderzoek de nodige aandacht moeten worden geschonken.

Straatmeubilair en andere kleine elementen

Nog meer dan opgaand groen laten de 'kleine landschapselementen' zich lastig inventariseren op basis van een bureaustudie. Alleen wanneer het veldwerk door anderen is gedaan kunnen de resultaten van de inventarisatie al in een vroeg stadium op de kaart worden geplaatst. Andere zaken dienen op basis van veldwerk in kaart te worden gebracht. Het loont de moeite om dit in het kader van reconstructies van de openbare ruimte (herbestratingen, vervanging van rioolsystemen, etc.) inzichtelijk te maken.

Jonge landschappen

Voor de kartering van het historisch cultuurlandschap hebben we voornamelijk aandacht besteed aan de historische situatie van de periode vóór 1940 en wat daar nu nog van te vinden is. Voor wat betreft de naoorlogse periode hebben we in de vorm van een quickscan aandacht besteed aan de ruilverkavelingen die de huidige gemeente Wijchen betroffen: Rijk van Nijmegen-Noord en Rijk van Nijmegen-Zuid. Het loont de moeite om deze periode, en zeker de wederopbouwperiode, eens systematischer te bestuderen en te zien of er in die periode interessante ontwikkelingen hebben plaatsgevonden in het buitengebied. Het achterhalen van het landschapsplan van de ruilverkaveling Rijk van Nijmegen-Noord, dat nu niet kon worden geraadpleegd, zou daarvan een onderdeel moeten zijn. Datzelfde geldt voor een nadere analyse en waardering van de weg(beplanting) en ruilverkavelingsboerderijen die in het kader van de ruilverkaveling Rijk van Nijmegen-Noord werden gebouwd.

Verkaveling

Op basis van het GBKN is een vergelijking gemaakt tussen de hedendaagse en de historische verkaveling zoals die voorkomt op het kadastraal minuutplan uit 1832. Omdat onduidelijk is hoe compleet de GBKN is, adviseren we deze inventarisatie aan te vullen door het minuutplan te vergelijken met een recente luchtfoto.

rische patronen (wegen, verkaveling) beter te kunnen duiden is bijvoorbeeld pas sinds kort gebruikelijk.

Lokaal actieve (cultuur)historici

Veel van de kennis die op de één of andere manier naar buiten is gebracht is wel verwerkt in deze kaart, maar toch weten we dat lokale (amateur)historici nog enorm veel kennis zullen hebben die zich prima zou lenen voor opname in de kaart. Ook kunnen zij een rol spelen bij de vergaring van kennis die nu niet direct op kaart beschikbaar is. Het stellen van een doelstelling (al dan niet vanuit de onderzoeksagenda) is voldoende om amateurs via een coördinator aan het werk te zetten.

Actualisatie

Het is raadzaam om de cultuurhistorische waardenkaart, net als de archeologische waarden- en verwachtingskaart, eens in de paar jaar te laten actualiseren. Daarbij dient aandacht te worden besteed aan de al dan niet in de tussentijd verdwenen zaken en de veranderde topografie, het verwerken van nieuwe gegevens die beschikbaar zijn gekomen (bijvoorbeeld via het werk van amateurs) en het verwerken van nieuwe inzichten in de kartering van bijvoorbeeld de historische landschapstypen. Net als de kartering van fysisch-geografische landschappen door de totstandkoming van het AHN kan ook het karteren van historisch-geografische landschappen aan veranderende inzichten onderhevig zijn. Het karteren van cultuurlandschappen onder bebouwde kommen om daarmee histo-

RAAP-rapport 3040

Tussen stad en land, tussen Maas en Waal, gemeente Wijchen
Een cultuurhistorische inventarisatie (actualisatie)

Literatuur

- Baas, H. & N. Brand**, 2011. 'We zijn als wetenschappelijke discipline onvolwassen gebleven': een interview met Jelle Vervloet naar aanleiding van zijn afscheid als hoogleraar historische geografie van het Nederlandse landschap aan de Wageningen Universiteit. *Historisch-geografisch tijdschrift* 29, nummer 2.
- Ban-Willinge Prins, C.E. van den**, 1956. *Nieuwe woningen, en hun gebruik, in de ruilverkaveling "Maas en Waal-west"*. Tiel.
- Camps, H.**, 1956. *Wijchen geschiedenis van zeven seconden*.
- Capelleveen, H.J. van, A.M.T. van Dongen, W.A. Kattenberg, B. Teubner en J.M. Toebast**, 2011. *En de boer, hij ploegde voort... grootschalige landbouw en veeteelt in het Oostelijk Rivierengebied vanaf de Romeinen*. Wijchen.
- Cultuurtechnische Dienst**, 1962. *Rapport voor de ruilverkaveling Rijk van Nijmegen-Noord*. Ministerie van Landbouw en Visserij.
- Driessen, A.M.A.J. & G.P. van de Ven**, 2004. *In de ban van Maas en Waal: waterschap-zorg in verleden, heden en toekomst*. Tiel.
- Flokstra, L.M. & W.A. Kattenberg**, 2009. Onderzoeksgebied De Templet te Hernen, gemeente Wijchen; archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek. *RAAP-notitie* 3243. Weesp.
- Heiningen, H. van**, 1971. *Tussen Maas en Waal: 650 jaar geschiedenis van mensen en water*. Zutphen.
- Heiningen, H. van**, 1987. *Batenburg, eeuwenlang twistappel*. Wijchen.
- Herweijer, S. & J.M. Koopman**, 1974. *Rapport voor de ruilverkaveling Rijk van Nijmegen-Zuid*. Centrale Cultuurtechnische Commissie.
- Kattenberg, W.A.**, 2005. *Over versterkte huizen, hofsteden en lusthoven: geschiedenis van voorname behuizingen op Wijchens grondgebied vanaf 950 n.C.* Wijchen.
- Koning, R. de, F. van Hemmen & J. Mulder**, 2009. *Aan de wieg van het waterschap: inventarisatie van dijken, kaden en watergangen in het Gelders rivierengebied: ontwerphandreikingen voor wateropgaven*. Tiel.
- Mulder, J.R., P.F.J. Franzen, L.J. Keunen & A.J.M. Zwart**, 2003. In de ban van de Betuwse dijken, deel 4: Angeren: een bodemkundig, historisch en archeologisch onderzoek naar de opbouw en ouderdom van de Rijndijk te Angeren (Overbetuwe). *Alterra-rapport* 404. Wageningen.
- Mulder, J.R., L.J. Keunen & A.J.M. Zwart**, 2004. In de ban van de Betuwse dijken, deel 5: Malburgen: een bodemkundig, historisch en archeologisch onderzoek naar de opbouw en ouderdom van de Rijndijk te Malburgen/Bakenhof, Arnhem. *Alterra-rapport* 405. Wageningen.
- Pons, L.J.**, 1957. De geologie, de bodemvorming en de waterstaatkundige ontwikkeling van het Land van Maas en Waal en een gedeelte van het Rijk van Nijmegen. *Mededelingen van de Stichting voor Bodemkartering Bodemkundige Studies* 3. Wageningen.
- Prins, L.**, 1997. *Kolonisatie in het Land van Maas en Waal, de ruilverkaveling van 1949-1962: cultuurhistorische analyse en waardestelling door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg*. Zeist.
- Renaud, J.G.N.**, 1944. Het huis te Balgoij. *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 49, 20-40.

- Righolt, J.W. & C. van Wijk**, 1962. *Boerderijverplaatsing en ontsluiting in de ruilverkaveling Maas en Waal-West*. Wageningen.
- Schulte, A.G.**, 1982. *Monumenten van geschiedenis en kunst: het Rijk van Nijmegen, westelijk gedeelte*. Zeist.
- Stenvert, R., Chr. Kolman, S. Broekhoven, B. Olde Meierink & M. Tenten**, 2000. *Monumenten in Nederland: Gelderland*. Zeist/Zwolle.
- Vuijsje, H. & J. Banning**, 2004. *De prijs van het paradijs: een voettocht over het nieuwe Europese platteland*. Wormer.
- Waale, M.J.**, 1990. *De Arkelse oorlog 1401-1412: een politieke, krijgskundige en economische analyse*. Hilversum.
- Z.n.**, 2006. Landschapsvisie 'Landschap in Beweging'. Landschapsontwikkelingsplan Beuningen, Druten, Wijchen. DLV Groen & Ruimte/Brons & partners landschapsarchitecten bv, Culemborg.

Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen

De figuren 3-6, 8-11, 13, 15, 18, 19 en 21 zijn gemaakt door Luuk Keunen (RAAP) op 17 november 2011. Op dezelfde dag maakte Steven van der Veen figuur 16. De figuren 22-30 werden vervaardigd door Leon van Meijel (Van Meijel - adviseurs in cultuurhistorie) en Els Bet (Els Bet Stedebouwkundige).

Figuur 1. Ligging van het onderzoeksgebied (inzet: locatie in Nederland).

Figuur 2. Luchtfoto van de omgeving van Wezel, nog duidelijk herkenbaar als onregelmatige ontginning binnen de rationeel verkavelde kom (bron: Google Earth).

Figuur 3. De huidige begroeiing in het oude bos langs de Leemweg tussen Wijchen en Alverna.

Figuur 4. Het Wijchense Ven bij het vallen van de avond.

Figuur 5. Regelmatige, hoge stroomrugontginning met akkerland, ten westen van Batenburg. Hier en daar kwam bebouwing voor.

Figuur 6. Het tegenwoordig open landschap van de lage, gevarieerde stroomrugontginningen.

Figuur 7. Luchtfoto van de meander van Balgoij, die met name in het westen alleen nog als lijntje en niet meer als zone herkenbaar is (bron: Google Earth).

Figuur 8. Het komgebied ten noorden van Batenburg, waar een oude afwatering en (op de achtergrond) het bos van de eendenkooi nog zichtbaar zijn.

Figuur 9. Ook in de kern van Hernen vinden we hier en daar nog wel open plekken, zoals het kerkhof dat ervoor zorgt dat woonhuizen en kerk niet direct aan elkaar grenzen.

Figuur 10. Ten noorden van de Grootestraat doet de stedenbouwkundige opzet van Batenburg aan een dorpsstructuur denken.

Figuur 11. De Paardenmarkt in Wijchen, waarvan de afstand tussen de voorgevels van de huizen de breedte van de vroegere straat verraden.

Figuur 12. De vroegste kaden in het land van Maas en Waal. Achter de bekaide gebieden langs kon het water door de kommen naar het westen toe afstromen (bron: Driessen & Van de Ven, 2004, p. 17).

Figuur 13. De bandijk bij Batenburg, met de standerdmolen van Batenburg in de mist.

Figuur 14. De (historisch-)waterstaatkundige indeling van de gemeente Wijchen (bron: Driessen & Van de Ven, 2004; Pons, 1957).

Figuur 15. De windmolen van Wijchen (verborgen achter de bomen) in 2011, gebouwd op een molenbelt die weer op een rivierduin ligt. Het rivierduinreliëf is hier meer dan elders in de bebouwde kom nog zichtbaar. Inmiddels (2015) zijn de bomen verwijderd.

Figuur 16. De (na de oorlog herbouwde) spoorbrug bij Ravenstein.

Figuur 17. Het MOB-complex bij Alverna, dat inmiddels is ontmanteld (bron: Google Earth).

Figuur 18. De 19e-eeuwse begraafplaats aan de Kasteellaan in Wijchen.

Figuur 19. Het kasteel van Hernen in een landelijke omgeving. Geheel rechts ziet we het onderste deel van de verdwenen zaaltoren.

Figuur 20. Huis te Balgoij in vervallen staat, gefotografeerd in 1941 door J.P.A. Antonietti.

Figuur 21. Het koor van de kerk van Leur, met duidelijk zichtbaar het hoogteverschil tussen kerkhof en omgeving.

Figuur 22. Sterke hoofdstructuur met gestrekte hoofdstraten (links) en haaks daarop rustige, groene woonpaden met parkeerkoffers (rechts).

Figuur 23. Sterke straatprofielen met groenstroken, bomenrijen en bebouwing als rustige grondtoon (links), en krap opgezette woonerven met veel verharding, parkeerdruk en gebrek aan oriëntatie (rechts).

Figuur 24. In het centrum bestaan intimiteit en kleine schaal (links) en grote schaal en kale parkeerterreinen (rechts) naast elkaar.

Figuur 25. In de dorpen is het landschap altijd onder handbereik: de kleine schaal van de bebouwing en de grote schaal van het landschap aan de rand (links) en in het dorp (rechts).

Figuur 26. Aangename uitbreiding met sterk profiel en krachtige groenstructuur (links) versus schrale uitbreiding met samenhang (rechts).

Figuur 27. Een groepje bomen of een solitaire boom kunnen als omlijsting of markering een ruimte heel bijzonder maken.

Figuur 28. Een rij bomen zorgt voor verbinding, geeft beschutting en schept diepte (links). Als bomen plaats maken voor parkeervakken valt er een enorm gat in het dorp (rechts).

Figuur 29. De barre ontmoeting van het dorp met de grootschalige infrastructuur waarbij elke vorm van inbedding ontbreekt. Links Alverna en rechts Hernen.

Figuur 30. Fraaie verstillings bij de dorpsentrees (links) en -randen (rechts) waarbij borden, stoepen, vangrails etc. ontbreken.

Tabel 1. De onderscheiden landschapstypen en de categorieën waarbinnen ze vallen.

Kaartbijlage 1. Inventarisatiekaart van cultuurlandschappen, landschapselementen en bouwkunst.

Kaartbijlage 2. Inventarisatiekaart van stedenbouwkundige structuurdragers.

